Դրվագներ իմ ուսուցչի ստեղծագործություններից, վերջերս մեր ջանգերով հրատարակված նրա ընտրանիից։
Էդիկ Բաղդասարյան

Խորէն Տէր Վրոյրեան

ԸՆՏԻՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առաջաբանը, ծանօթագրութիւնները և խմբագրութիւնը
Էդիկ Բաղդասարեանի
Համագործակցութեամբ
Թամար Փանոսեանի

Հայկական Ուսումնասիրութիւնների Կենտրոն
ISBN: 978-1-927860-80-9
2020
Տորոնտո – Կանադա

Առաջաբան

Խորէն Տէր Վրոյրյանը ծնվել է 1914թ. Իրանի Բուրվարի գավառի Աբբարիկ գյուղում։ Տարրական ուսումը ստացել էր Սանգսֆիդ գյուղի դպրոցում, այնուհետև ուսումը շարունակել է Փերրիո գավառի Բոլորան գյուղի Հայրիկյան դպրոցում, ապա մեկնել է Ջուղա և

կրթությունը շարունակել Քանանյան միջնակարգ դպրոցում Մեսրոպ Մաշիստրոս առաջնորդի օրոք։

Նա ապա մեկնել է Սուլթնաբադ (Արաք) և սովորել տեղի հայոց ազգային դպրոցում։ Այնուհետև 17 տարեկան հասակից մինչև կյանքի վերջին տարիները զբաղվել է ուսուցչությամբ։

Նա դասավանդել է հայկական Սանգսֆիդ (Բուրվարի), Զարթաղ և Ղորչիբաշի (Քյամարա, երկու տարի) գյուղերում և Թեհրանի հայաբնակ Վանագ գյուղում։ Այնուհետև մեկնել է բանակ և զինվորական տառապալից ծառայությունը ավարտելով՝ կրկին շարունակել է իր դասավանդումը, Թեհրանի Մանսուրաբադի և Քուշեշ-Դավթյան դպրոցներում։

Խ. Տեր Վրույրյանը զգալով օրվա ամենամեծ կարիքներից մեկը, այն է՝ հայկական դպրոցի պակասը, հիմնեց Դանայի (1942թ.) այնուհետև Շահազիզ (1948թ.) դպրոցները Թեհրանում իր մի քանի ընկերների համագործակցությամբ։ Նա չբավարարվելով այսքանով՝ 1952 թվականին հիմնեց Հայոց Թաբան դպրոցը (Թեհրանի Հեշմաթիե թաղամաս) և մինչև իր կյանքի վերջին տարիները տնօրինեց այն, ուր՝ նաև դասավանդեց զանազան առարկաներ, ի մասնավորի հայերեն լեզուն և գրականությունը։

Նա իր 50 տարիների ուսուցչական գործունեությամբ դաստիարակել է հարյուրավոր հայ մանուկներ, որոնք հետագայում դարձան համայնքի նշանավոր դեմքեր ու մասնագետներ։ Տողերիս գրողը եղել է նրա դպրոցի աշակրտը բոլոր ուսումնական տարիներում, 1960 ական տարիներում։

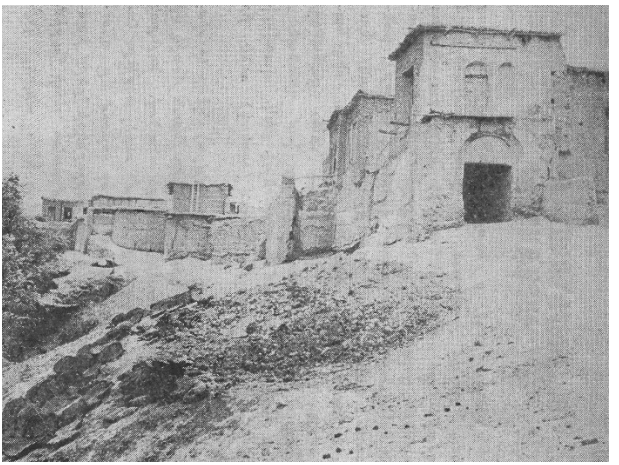

Բուրւարի գավառի գիւղան տուն

Խորեն Տեր-Վրույրյանը իր սրտի խորքերում ունենալով հայրենիքի մեծ կարոտը, 1978 թվականի օգոստոսին հաջողեց մեկնել իր բոլոր իղձերի ու երազանքների երկիր՝ Խորհրդային Հայաստան: Նա հայրենիքում չափազանց ջերմ ընդունելություն է գտել թե՛ իր ազգակիցների և թե՛ մշակութային ու գիտական դեմքերի կողմից, հանդիպել է աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանին, հայոց մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազին, Հայրենի նշանավոր գրող Սերո Խանզադյանին և այլ նշանավոր անձանց:

Նա հայրենիքից վերադառնալով իր տպավորությունները զետեղել է իր «Ինչպես տեսա Հայաստանը» գրքում, որը հրատարակւել է 1981 թվականին Թեհրանում: Տողերս գրողը պատիվ է ունեցել համագործակցել նրա հետ այս գրքի պատրաստամ աշխատանքներին:

Խ. Տեր Վրույրյանը հավատացած լինելով երկար տարիների իր ջանքերի նպատակներին, ծառայել է իր ժողովրդին, ի մասնավորի Հեշմաթիե թաղամասի կարիքավոր և ճնշված հայ բնակչությանը, որոնց կողմից ընտրվել էր Թեհրանի Հայոց թեմի 10-րդ Պատգամավորական խորհրդի ապա Թեմական խորհրդի անդամ:

Նա այդ 2-3 տարիների ընթացքում մինչև իր մահը, աշխատում էր իր թաղամասի ժողովրդի համար մի մարզա-մշակութային կենտրոն հիմնել Թեմական խորհրդի աջակցությամբ, որը դժբախտաբար իր սկսած գործի արդյունքներին ականատես չեղավ:

Խ. Տեր Վրույրյանը իր 50-ամյա հերթական աշխատանքներին զուգընթաց զբաղվել է նաև գրականությամբ. Նա ունի բազմաթիւ անտիպ բանաստեղծություններ, պոեմներ և թարգմանություններ, որոնք բխում են իր ժողովրդի սրտի խորքերց և ապրումներից: Նրա բանաստեղծութիւններում միանշանակ արտացոլվել են թե հայրենասիրական մոթիվները, թե չքավոր և զրկանքներ կրող հայերի կենցաղն ու պատկերը, իմաստասիրական երանգները, մարդկային վեհ գաղափարները, և այլն:

Նա հեղինակն է «Հրանդ» չափածո, «Ինչպես տեսա Հայաստանը» արձակ գրվածների, «Շահ Աբբասի բռնագաղթը և Մելիք Մովրովը» պոեմը, իր ուրույն բանաստեղծություններն ու պեմները, պարսից գրականան թարգմանություններ:

Վաստակաշատ ուսուցիչ, տեսուչ, բանաստեղծ և մշակութային-հասարակական գործիչ Խորեն Տեր Վրույրյանը վախճանվեց 1982

թվականի մարտի 22-ին Թեհրանում, դժբախտ պատահարի հետևանքով[1]։

Էդիկ Բաղդասարյան
1982 թ. մարտ
Թեհրան

Խորեն Տեր Վրույրյանի մահվան 40-օրյակը

Տողերիս հեղինակը, վերոնշյալ առաջաբանը գրել էր իր ուսուցիչ Խ. Տեր-Վրույրյանի վախճանման առիթով նույն օրերին հանգուցյալի պատվին այցելությունների կապակցությամբ և դամբանականին հնչելու համար։

Սակայն Հեշմաթիեհ թաղամասի Դահ-մեթրի պողոտայում գտնվող նորաստեղծ էրեբունի Մարզա-մշակութային միության համագործակցությանը, որը ի միջի այլոց հին Շահազիզ միության վերականգնած կազմակերպությունն էր, տողերիս հեղինակը ձեռնարկեց հասարակական հավաք հանգուցյալի մահվան 40-օրյակի առիթով՝ նույն միության սրահում, որը գտնվում էր նշված վայրում՝ Սահակյան դպրոցում։

Այդ առիթով համայնքային հրավեր պատրաստվեց հետևյալ բովանդակությամբ.

> Հրաւէր
>
> Այսու սիրով հրաւիրում ենք ձեզ ներկայ գնտւելու հասարակական գործիչ և տարիների ուսուցիչ և տեսուչ հանգուցեալ Պրն. Խորէն Տէր Վրոյրեանի մահւան 40-օրեակի առթիւ Էրեբունի միութեան նախաձեռնութեամբ կազմակերպւած յուշերեկոյին, որը տեղի կունենայ ուբաթ Մայիսի 7-ին կ.յ ժամը 5-ին միութեան սրահում։
>
> Էրեբունի Մարզա-Մշակութային
> Միութեան Վարչութիւն

Այդ հուշերոկոյի համար ես գտել էի հանգուցյալի ձայնագրություններից, որը սփռւեց երեկոյի ընթացքում, հրաւիրել էի նախկին

[1] - Այս կենսագրականը տրամադրել էի հանգուցեալի բարեկամ Ռ. Քէշիշեանին, որի հիման վրայ իր կենսագրական յօդւածն է տպագրել Ալիք օրաթերթի 1982թ. մայիսի 15-ի համարում։ Կրկնութիւնից խոսոփելով, այդ գրութիւնը չեմ ներառել այս գրքում-ԷԲ։

ուսուցիչներ ու հասարակական ու մշակութային գործիչներ, նախկին աշակերտեր և ազգականներ, սակայն երբ շուրջ 10 օր նախքան այդ ծրագիրը բաժանել էինք հրաւերները նաև փակցրել հայկական խանութների ապակիներին ու հանրային վայրերում, տեղեկացանք որ Դաշնակցականները սուտ լուրեր էին տարածել, իբր թե Խորենը «Թուրքական» էր, և ժողովրդին սպառնացել էին որպեսզի չմասնակցեն այդ հուշերոկոյին, որի արդյունքում մեր նախաձեռնությանը շատ քիչ թվով անձինք մասնակցեցին, ընդհարապես մերձավորներն ու մեր մոտ ընկերները: Թեպետ մեր պատրաստած ծրագիրը բազմաբովանդակ էր ու ճոխ, սակայն հաջողությամբ իրականացվեց սահմանափակ թվով մասնակիցներով:

Ելոյթ ունեցան Միության վարչության կողմից, ես և մի շարք այլոք. ստորև ներկայացնում եմ իմ ելույթի տեքստը.

Ողջույն հարգելի հայրենակիցնե՛ր,

Օրերն անցնում են լեռներից հոսող վարար ջրի պես և այդ օրերի ամեն մի վայրկյանն անցնելով՝ մենք ավելի ու ավելի շատ ու խորագին ենք զգում այն վեհ անձնավորության բացակայությունը՝ որը լրիվ իր կյանքը նվիրեց մեզ՝ Նաիրյան զավակներիս, կերոնի պես վառվեց և իր իր հարազատ ժողովրդին լույս և հույս պարգևեց:

Ինչպե՞ս կարող ենք Խորեն Տեր-Վրույրյանի սրտաճմլիկ և անակնկալ մահը նույնիսկ հավատալ: Ն-րան ենք փնտրում Մեսրոպյան ջահը ձեռքներիս, այս և այն կողմ ենք դեգերում, գտնում նրա հետքը և հետևելով՝ հասնում ենք նրա ամենահարազատ և ջերմ հանգրվանը, ահա գտնում ենք նրա ոչ-մարմնականը իր հարազատ ժողովրդի սրտի տրոփյուններում:

Խորեն Տեր-Վրույրյանը ծնվեց, սնվեց, սովորեց, աշխատեց, տառապեց և գրեց իր ժողովրդի համար, իր կյանքի բոլոր 66 տարիների ընթացքում ցուցաբերեց այնպիսի մի հազվադեպ զոհաբերություն, աշատանք և ուղեգիծ, որոնց շատ սակավները կարողացան ընդօրինակել: Նա երբեք չփոխեց իր գիծն ոը դիրքը՝ ընդմիշտ մնաց իր ժողովրդական պատնեշի վրա և չքեց այն, միշտ էլ պայքարեց անարդարության և իրավազրկության դեմ: նրա ազգանվեր ձեռնակներից են Դանա-

յի, Շահազիզ և Թաբան ազգային դպրոցների հիմնադրումը իր մի քանի ընկերների համագործակցությամբ:

Այդ արտահայտելով հարկ է հիշել, որ այդ աշխատանքների փոթորկալից շրջանը զուգադիպում էր համշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին ապա նոր բռնապետության հաստատմանը Իրանում ու Սառ պատերազմի թեժ ժամանակաշրջանին: Այո այդ սև օրերին էր, որ Պարոն Խորենը ձեռնարկեց դպրոցներ հիմնել, որոնց հռտևանքով ենթարվեց վտարման և հալածանքների թե պետական թե դաշնակցական տարրերի կողմից, սակայն նա չը ընկճվեց և չսարսափեց որևէ բանից, իր հոգով գնեց ահաբեկչական փորձը, որը կազմակերպել էր ՀՅԴ-ն: Սակայն չհաջողվեց այն իր ոսոխներին և հրաշքով նա փրկվեց: Այդ մասին մանրամասնորեն նա պատմել էր ինձ նաև իր պարսիկ հարևանն էլ մի քանի օր առաջ պատմում էր այդ մասին որպես ականատես, հարևանները նրան Աղայե Մոդիր (Պարոն տեսուչ) էին կոչում:

« ... *Թեմականի անդամ ընտրությունների մասին արդեն հիշել եմ Առաջաբանում-ԷԲ*»:

Այսօր մենք, նրա երբեմնի աշակերտներս, ուսուցիչներս ու մերձականերս շատ լավ են ըմբռնում այն բոլոր աշխատանքների և տառապանքների արժանիքը, որ հանգուցյալ Պրն. Խորենը մեզ համար կրեց, որպեսզի իր ազգի զավակներին հայեցի դաստիարակչություն տրամադրի, այսօր երբ նրա աշախերտների մասին է խոսվում, անմիջապես մատնանշվում է նրանց հայերեն ձեռագիրը, որը հմայիչ է, գեղեցիկ ու հավասար, կարծես տպագրական պատկեր: Հիշում ենք, որ այդ շնորհալի ուսուցիչը դպրոցի առօրյա աշխատանքը ավարտելուց հետո, ինչպես էր թույլ աշակերտներին հավաքում մի դասարանում և հայերեն ավելյալ դասեր էր պարապում, առանց մի նյութական ակնկալիքի, բացի այն, ամեն տարի երկու շաբաթ ինքը անձամբ մասնակցում էր բոլոր դասարանների հայերնի ուսուցման գործին, նաև ավելորդ ժամեր ամենօրյա դասաժամերից դուրս, անձամբ ստանձնելով ավելյալ ծախսերը: Նրա համար աշախերտների մայրենի լեզվի գիտությունը սրբազան գործ էր:

...

Այժմ ժամանակն է ի հարգանք և պատիվ հանգուցյալի պայծառ հիշատակին, ըմբռնենք նրա գործունեության իսկական նպատակներն ու պատգամը, նրա երազանքները դարձնենք իրական, որպես մեր առաքելություն:

Թող նրա անմոռաց հիշատակը ընդհիշտ ապրի մեր սրտերում և մեզ հույս ընծայի պայքարելու և ապրելու:

Շնորհակալություն;

Էդիկ Բաղդասարյան

Այս հրատարակության մասին

Տողերիս հեղինակը որպես Թաբան դպրոցի երբեմնի աշակերտ, չափազանց մոտ եմ եղել հանգուցյալ Խորեն Տեր-Վրույրյանին, քանի որ միշտ լինելով թե մեր դպրոցի թե կրթադաստիարակչական թաղային գերազանցիկ աշակերտ, միշտ վայելել եմ իմ ուսուցիչների և մասնավորապես հանգուցյալի քաջալերանքն ու ջերմ վերաբերմունքը:

Իմ հարաբերությունը Պարոն Խորենի հետ չափազանց մտերմացավ 1980-81 թվականներին երբ հրատարակեցի «Հայ Ժողովրդի Պատմության» պարսկերեն լեզվով երկհատորյակի առաջին հատորը, որի աննախադեպ հաջողություն և ընդունելություն ունեցավ: Հանգուցյալը տեղեկանալով իմ ֆինանսական աննախանձելի վիճակի մասին, առաջարկեց օգնելու երկրորդ հատորի հրատարակման մասին, որը և տեղի ունեցավ, գիրքը հրատարակվեց հաջողությամբ, անյպես որ մի քանի շաբաթվա ընթացքում կարողացա ստացած պարտքը վերադարձնել նրան:

Նրա մահվանից հետո, որպես Պր. Խորենի ամենամոտ անձնավորություն (մենք հադիպում էինք համարյա ամեն օր, երբ մի օր թերանայի նրան այցելել, նա կգար մեր տուն, մայրիկիս կասեր որտեղ է այդ տղան, Սեթարեյե Սոհեյլ է եղել[2]), նրա անմիջական ընտանիքի անդամներն ու իր տիկին Վարդուհին խնդրեցին ինձ

[2]-Արաբերենով **Սեթարթյե Սոհեյլ, Կանոպուս** կամ **Կանաբոս**, Ողնուց համաստեղության ամենապայծառ և երկնքի պայծառությամբ երկրորդ (Սիրիուսից հետո) աստղը: Անունը ստացել է Սպարտայի արքա Մենելայոսի նավավար Կանոպուսի անունից: Արեգակից հեռու է մոտ 310 լ. տ., կամ 160 պս: Կանոպուսի տեսանելի աստղային մեծությունը —0, 75 է, իսկ բացարձակ մեծությունը −5.71:

Լուսատվությամբ Արեգակին գերազանցում է 7800 անգամ: Երևում է 37° հյուսիսային լայնությունից հարավ գտնվող վայրերից:Կանոպուսը ծերացեղ

ստանձնեմ նրա գրական ժառանգության պահմանումն ու հնարավորության դեպքում հրատարակումը։

Այդպես էլ ինձ հանձնվեց նրա բոլոր գրությունները, ձեռագրերը։ Նա վերջին տարիներում թարգմանում էր պարսիկ մեծ բանաստեղծ Սաադի Բուստանը։ Այդ իրականացնելու համար ես և նա դիմեցինք նշանավոր գրախանութներ Սաադի գործերի լավագույն խմբագրություններն գտնելու, այն գործերը որոնք ունեին բավարար ծանոթագրություններ, քանի որ Սաադի և ընդհանրապես պարսից դասական գրականության թարգմանությունը, որը լի է արաբական բառերով ու փիլիսոփայական հայացքներով, չափազանց դժվարին գործ է։

Այդպիսով էլ գտանք Սաադի չորս հատորները, որոնք և ես խնդրեցի ինձ տրամադրել ապագայում նրա թարգմանության խմբագրության և հրատարակման համար օգտագործել նույնը ինչը ինքն էր հիմք ծառայեցրել։

Այսօր շուրջ 40 տարի է անցնում հանգուցյալ Խորեն Տեր-Վրոյրյանի վածճանումից և ես ինչպես մտածել էի նրա գործերը հրատարակել, այժմ ուրախ եմ, որ ի վերջո իմ սիրասուն կողակից Թամարի օգնությամբ ի կատար եմ ածել իմ փափագներից մեկը և հրատարակում եմ իմ ավագ ուսուցչի գրական գործերը։

Այն օրերին, երբ հաճախ հանդիպում էի Պրն. Խորենին իր տանը, ինպես նաև հանրաքառքում ու ճանապարհին, խնդրում էի, որպէսզի իր կենսագրական մանրամասնությունները կամ ինքը գրի առներ, կամ թույլ տա ես գրեի, սակայն միշտ համեստությամբ էր արձագանքում իմ խնդրանքին և այդպես էլ դա չկատարեց, բացի որոշ դրվագներ իր կյանքից, անհրաժեշտության դեպքում պատմում էր ինձ, որոնցից մի քանի նմուշներ արդեն նեկայացրել եմ, սակայն իմ ինքնակենսագրական կամ հուշերի գրքում կներկայացնեմ իմ բոլոր հանդիպումներն ու ուշագրաւ անցուդարձերը, հանուն պատմության։

Ինձ հանձնած իրերը հետևյալներն են եղել.

1-«Շահաբբասի Բռնագաղթը և Մելիք Մովրով»-ի իսկական բնագիրն ու մի քանի պատճեններ։

2- Բանաստեղծությունների և պոեմների ժողովածուի իսկական ձեռագիրն ու մի քանի պատճեն։

վառ գիգանտ է, A9 կամ F0 սպեկտրային դասի, համապատասխանաբար, անզեն աչքով այն սպիտակ է երևում։ Պարցից գրականության մեջ փոխաբերական իմաստով, նաշանկում է հազվագյուտ, հազվադեպ, քանի որ այդ աստղը երևում է ամեն 70 տարին մեկ անգամ։

3-Սաադիի Բուստանի թարգմանությունը, որը բաղկացած է առաջին, երկրորդ և հինգերորդ գլուխների որոշ դրվագների թարգմանության իսկական օրինակը, սա նրա վերջին գործն է եղել քանի, որ կիսատ է մնացել և նա չի հասցրել ավարտել այն։

4- Չորս տետրակ, թարգմանությունների սղագրություններ իր իսկ ձեռագրով։

5-Մի տետրակ իր անձնական կյանքի մի դրվագ դանայի դպրոցից, որը ներակայացվում է այս բաժնից հետո։

6-Երկու տետրակ մի քանի էջեր իր ձեռագրով պարսկական գրականությունից ընտրած և մաքուր ու կարգով արտագրած։

7-Մի տետրակ, որը պարունակում է իր մի քանի բանաստեղծություններրը մաքրագրված, սրանք նեռարված են իր ժողովածուի մեջ։

8-Թաբան դպրոցի մի քանի ուսուցչական ժողովների արձանագրությունները հայերեն և պարսկերեն։

9- Մի երգերի տետրակ, հայերեն և պարսկերեն։

10 -Մի տետրակ , սղարություն, մի պատմվածք է «Վեցերորդի Վկայականը,» 60 էջ, մշակման կարիք ունի և առայժմ հնարավոր չէ տպագրել։

11- Մի տետրակ, հայերեն արձակ գրված, անվերնագիր, մշակման կարիք ունի և առայժմ հնարավոր չէ տպագրել։

12-Մի տետրակ պարսկերեն կարճ պատմվածք, անվերնագիր, մշակման կարիք ունի և առայժմ հնարավոր չէ տպագրել։

13-Մի տետրակ, «Ինչպես տեսա Հայաստանի» նախնական ձեռագիր։

14-Մի քանի առանձին պատառիկներ։

15-Մի քանի անձնական նամակներ, Սփյուռքահայության հետ Մշակութային կապի կոմիտեի կողմից նամակներ, իր վկայականներից մեկը, Թաբան դպրոցի արտոնությունը, մի քանի նկարներ և այլն։

Վերոնշյալ նյութերի մեծ մասը, որոնք հնարավոր էր, ներառվել է այս ժողովածուի մեջ։

Նկարներն ու որոշ նամակներ ու փաստաթղթեր ներկայացվում են այս գրքի ներսում և հավելվածում։

Ինչ վերաբերում է թարգմանություններին, հարկ եմ համարում նշել, որ որոշ տեղերում անհրաժեշտ եմ զգացել փոքր ինչ ճշտումներ կատարել, թե կետադրության, թե հնչեղության ու թելադրական վրիպակների ուղղումների վերաբերյալ։

Սաադիի թարգմանությունները տող առ տող համեմատել եմ պարսկերեն բնագրի հետ և հարկ եղած ծանոթագրություններ եմ

տվել տողատակում: Պիտի խոստովանել որ որոշ թարգմանությունները չափազանց դժվարին գործեր են եղել, որը նա հաջողությամբ է կատարել, կան նաև ոչ-հնչեղ դրվագներ որոնց չէի կարող դիպչել բոլորովին:

Հույսով եմ, որ այս աշխատությամբ կատարած լինեմ իմ պարտքը սիրելի ուսուցչիս հիշատակը հարգելու համար:

Էդիկ Բաղդասարյան,
Հուլիսի 28, 2020 թ.
Տորոնտո, Կանադա

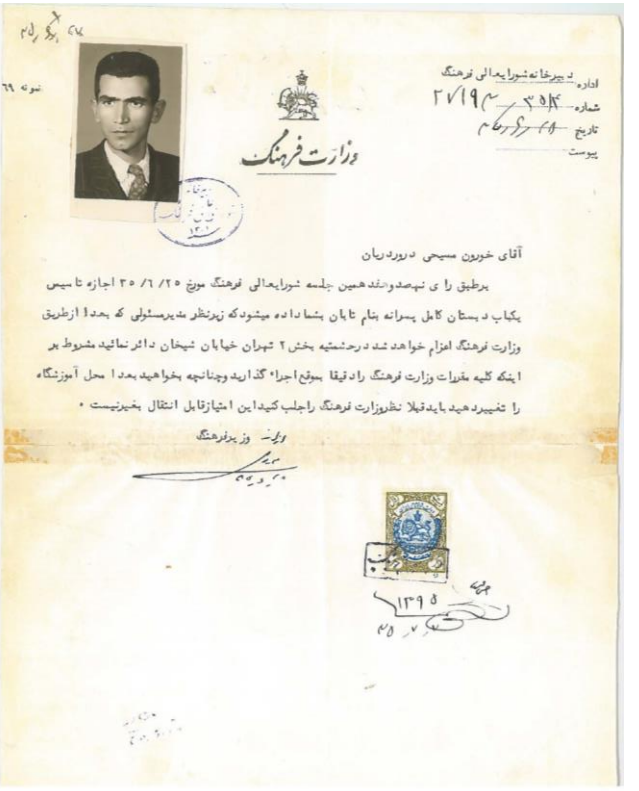
وزارت فرهنگ

آقای خورون مسیحی دوردریان

برطبق رای نهصدوسی‌وهفتمین جلسه شورایعالی فرهنگ مورخ ۲۵/۶/۳۵ اجازه تاسیس یکباب دبستان کامل پسرانه بنام تابان بشما داده میشود که زیرنظر مدیرمسئولی که بعداً ازطرف وزارت فرهنگ اعزام خواهد شد درحشمتیه بخش ۲ تهران خیابان شیخان دائر نمائید مشروط بر اینکه کلیه مقررات وزارت فرهنگ را دقیقاً بموقع اجراء گذارید وچنانچه بخواهید بعداً محل آموزشگاه را تغییردهید بایدقبلا نظروزارت فرهنگ راجلب کنید این امتیازقابل انتقال بغیرنیست .

وزیر فرهنگ

Նստած՝ երկրորդը Խ. Տէր Վրոյրեան և երրորդը Էդիկ Բաղդասարեան

Սիենք մեր լեզուն

Ազգերը համայն սիրում են իրենց մայրենի լեզուն.
Պահում են սրտանց ու կեանք են տալիս նրա վառ սիրուն,
Գովքն են հիւսում իրենց մայր լեզուի, յօրինում երգեր,
Մշակոյթին են զարկ տալիս իրենց թափովն անձնուէր։

Ու մենք հայերս էլ սիրում պաշտում ենք մեր վսեմ լեզուն,
Հերոս պապերից մեզ աւանդ հասած այդ գանձը բեղուն,
Մեր Սուրբ Մեսրոպի տառերն ենք սիրում ապրում նրանցով,
Եւ ոչ մի լեզու չունի մեր լեզուի վեհութիւնը ծով։

Լեզուի հմայքն է մեր ազգին ցիր ցան՝ հայ պահել միայն.
Եւ ուծացումի վտանգից փրկել մեր ազգը համայն.
Հարկ է հայերս աւելի սիրենք մեր լեզուն չքնաղ.
Սիրենք մեր լեզուի մշակոյթը ճոխ ու հայ երգն ու տաղ։

Պատմութիւնը մեր հայ լեզուով գրած եկէք սովորենք.
Մեր նախնիքների ընթացած ուղին կարդանք ու դիտենք՝
Թէ ինչ մեծ ազգ ենք եղել նախկինում, ինչ գահակալներ.
Հերոս իշխաններ, անմահ հսկաներ ծնեց ազգը մեր։

Եկէք աւելի մտնենք հայ գրական աշխարհը ովկիան.
Դիտենք հանճարեղ մեր գրողների գործերն անսահման,
Մեծ գրւածները հայ պատմիչների կարդանք հայ լեզւով,
Ծնւենք հայ լեզւով, ապրենք հայ լեզւով, մեռնենք հայ լեզւով։

Հայոց սոխակին

Հայաստանի չքնաղ սոխակ, դիւթող երգիչ դու աննման.
Թռար երբ որ Հայաստանում բոյնդ քնդեց թուրքը դաժան,
Ուր շրջեցիր Հայաստանում, նստելու տեղ դու չգտար,
Ամեն տեղ էլ համատարած՝ արիւն, աւեր, թալան, աւար։

Հայոց երկրի ծաղիկն ու ծառ հրդեհել էր թուրքն ապիկար,
Վարդ չթողեց Հայաստանում, օրը դարձրեց մութ ու խաւար,
Թափառական կեանք յանձն առար եւ աշխարհը ողջ շրջեցիր,
Ու տարագիր հայի նման գաղթական կեանք որդեգրեցիր։

Թափառեցիր շատ երկրներ, տեսար երկիր դու փոքր ու մեծ.
Երկրներից և ոչ մէկին քո լայն սիրտը չը հաւանեց.
Հայաստանն էր քո երկիրը, սակայն նրա աւերը հէգ,
Ընկճեց քեզ ու միշտ տանջեց, չը մոռացար դու այն երբէք։

Սիրուն սոխակ, այժմ ետ դարձիր, Հայաստանը քո աչքով տես,
Աշխարհումը այնպէս չքնաղ, շէնշող երկիր չկայ այլևս,
Որ պուճախը աչքդ ընկնի վարդ ու ծաղկով է պճնւել,
Ողջ երկիրը կանաչ թաւշի ու զմռուխտի տեսք է առել։

Ոսոխն անարգ էլ չի կարող հայոց երկրին բերի աւեր,
Նրա ուժից վեր է այլևս, որ դարձընէ քեզ բնաւեր.
Հայը հիմա աննկուն է, անպարտելի, քաջ ու արի,
Տէրն է իր վեհ հայրենիքի ու պահակը իր մայր երկրի։

Հայրենադարձ հայի նման կրկին բոյնդ բեր Հայաստան.
Անուշ երգիր ու դայլայլիր հայոց երկրի երգչի նման,
Այժմ ետ դարձիր քո ձագերով էլ մի մնայ դու տարագիր,
Ջքնաղ երկիր Հայաստանը միշտ կմնայ երգի երկիր։

Հայաստանի քարակերտ վանքերը

Բարձունքներում խորախորհուրդ, անհուններում այն երկնամերձ,
Դարերի հետ կառուցել են հայ վանքերը վեհ, բարձրաբերձ.
Շանթ, որոտը տարերային իրենց ուժով մեծադղորդ,
Չը ցնցեցին որմերն ամուր ու հոյակապ վիմով խրոխտ։

Հաւարն անեզր սուրբ է եղել, վեհ, ամրակուռ ու անսասան,
Աստւածասէր ազգ չի եղել, ողջ աշխարհում հայի նման.
Ու քարակերտ սուրբ վանքերը վկաներն են Հայաստանում,
Որ Աստծուն այս աշխարհում ամենից շատ հայն է սիրում։

Ո՞վ կառուցեց հնադարեան կոթողները այդ հոյակերտ,
Ով, որտեղի՞ց, կամ ոնց բերւեց քարերը կարծր, քարերը սերտ.
Յածր խորքերից ո՞նց են բերւել մինչև բարձունքն այն
բարձրաբերձ,
Ոնց են միմեանց վրայ դարսւել, դարձել կոթող սէգ, երկնամերձ։

Ու խորհում են խոր յուզումով այցելուները այլազան,
Ոնց են կերտւել ու կառուցւել ուխտատեղերն այն սրբազան.
Ու կառուցող հայ ազգը քանի՞ հազար զոհ է տւել,
Մինչև մի վանք, մի ուխտատեղ, մի յուշարձան է կառուցել։

Ամրակուռ սուրբ տաճարները՝ սրբատեղերն այն ահարկու,
Երբ դիտում է աստւածասէր հայ ուխտաւորն երկրպագու,
Զգաստացած խոր յուզումով նա խորհում է խորհուրդ խորին,
Թէ Տէրն ինչպէ՞ս շռայլել է այդքան եռանդ ու կամք հային։

Ու քարակերտ կամարները այնքան ողորկ, գողտրիկ ու նուրբ,
Ու իւրաւորին հիացնում են իրենց շքեղ կառոյցով սուրբ.
Ու ամեն մի հայ ուխտաւոր, երբ մտել է որևէ վանք։
Խորհրդաւոր կառոյցներն այն բերել են խոր նրան բերկրանք։

Ազգ իմ պատւական

Սիրում եմ ես քեզ, քո անցած ուղին, Ազգ իմ պատւական,
Դու կաս, կմնաս, կստեղծագործես, Ազգ նւիրական.
Ընթացած ճամբին քո միշտ տարածւած կապանք ու շղթայ,
Եւ դու մարտնչել, փշրել, խորտակել, անցել ես անահ։

Դու չես սոսկացել վագր ու առիւծից, բորենուց գազան,
Ջարին միշտ յաղթել ու ընթացել ես ուղիդ սրբազան,
Փշրել ես դաժան, բիրտ արգելքներ ու ընթացել առաջ,
Ոսոխդ ցնդել՝ երբ նկատել է կեցւածքը քո քաջ։

Դու խաղաղութեան հետևորդն եղար, կռիւն ատեցիր,
Սերնդից սերունդ վեհ խաղաղութիւն միշտ քարոզեցիր,
Բայց երբ բորբոքեց զայրոյթդ արդար՝ չարը դառնածին,
Սուրդ ձեռք առար ու խորտակեցիր նրա չար հոգին։

Արդարութիւնը միշտ պահպանեցիր, մղեցիր պայքար, բայց այդ
չցանկաց քո նենգ թշնամու սիրտը չար ու քար,
Հայ ստեղծագործ, շինարար ոգուդ ոսոխդ անարժան,
Ատեց, եւ ուզեց քեզ միշտ խանգարել, ազգ իմ սիրական։

Ու ամեն անգամ, երբ ծաղկեցրիր երկիրդ չքաղ,
Այրեց արւեստդ, աւերեց գործդ՝ թշնամիդ ճիւաղ.
Դու կառուցեցիր աւերւածները կրկին ու կրկին,
Աշխարհն հիացաւ, երբ խոր ըմբռնեց հայիդ քաջ հոգին։

Դրախտ է դարձել այժմ Հայաստանը. հայ ձեռքով արի,
Աւելանում են գործարանները տարի առ տարի,
Ողջ երկրների գիտնականները գալիս են այցի,
Ու հիացնունքով գովք են յօրինում հային խելացի։

Ես հայ եմ ծնւել

Ես հայ եմ ծնւել, բայց ոչ իմ երկրում, այլ երկրում մի այլ,
Տւայտանքներում դեգերել է միշտ իմ հոգին մռայլ.
Տիեզերքում ես որպէս մի ասուպ պտտել եմ իզուր,
Բիրտ ոլորտներում պատիր ու ունայն կեանքս է անցել զուր։

Օ՛, հայոց երկրի, կառուցման գործիդ չեմ եկել հանդէս,
Ծով անուրջներում ձգտել եմ լինել քո հողումը վէս,
Բայց կապանքներով փակւած եմ եղել, պարուրւած ուժգին.
Նենգ ու չար բախտը չի հանդուրժել իմ հոգու թռիչքն։

Երկիր, դու առատ շռայլեցիր ինձ պարգևներ բեղուն,
Ազգասիրական դու վեհ զգացմունք տւիր իմ հոգուն.
Հէգ պատմութիւնդ ուժ տւեց հոգուս, եռանդի մի ծով.

Հայրենասէրի կայծն իմ մէջ զարթնեց քո ներշնչումով։

Ծառայելու վառ ձգտումը ամեն իմ ժողովրդին,
Հայրենակարօտ ու վտարանդի մատաղ սերնդին,
Դու տեսիր ինձ, քո մշակոյթը, քո գիրքը անգին,
Հանճարներիդ պերճ գործերն են դիւթել իմ սիրտն ու հոգին։

Եւ յոյժ ցաւումով խռոված, դժկամ թախծում է հոգիս,
Բիրտ կապանքներում ինձ չվիճակւեց նւիրւել երկրիս.
Մայր հայրենիքիս կառուցման հզօր ու ծով վերելքին,
Ջկրցայ խառնել կաթիլն իմ ու տալ տուրքն իմ մարդկային։

Ես հայ եմ ծնւել, բայց ոչ հայ երկրում, այլ հեռու մի վայր,
Բայց ուր էլ լինեմ, չկայ ինձ համար մի ուրիշ աշխարհ,
Իմ հայրենիքը՝ չքնաղ Հայաստան, դու ես մի միայն,
Առանց քեզ չկայ ինձ այլ հայրենիք աշխարհում համայն։

Ժողովուրդ իմ քաջ

Ազգ իմ օտարից մենք շատ ենք խաբւել, տեսել շատ վնաս
Օտարը հային միշտ էլ դարձել է ցաւ ու պատուհաս.
Ջուր ենք յոյս դնում օտարին մի օր, մի ժամ, ակնթարթ,
Օտարը հային միշտ դաւ է նիւթել, միշտ լարել թակարդ։

Շատ մեծ ազգեր մեզ յուսադրեցին, բայց ամենը սուտ
Հեռւից դիտեցին երբ, մեզ կոտորեց ոսոխն անգութ.
Մեր օրհասական խաչելութեանը կամաւ կուրացան,
Ու նենգութիւնով եղեռնագործին թև-թիկունք դարձան։

Մեզ յոյս տւողը բնաւ մեզ չօգնեց՝ իր շահով տարւած,
Ուրացաւ և խիղճ, և արդարութիւն, այլ և իր Աստւած.
Է՛, նրան ինչ փոյթ, որ քաղաքակիրթ մի ազգ էր մեռնում,
Նրա աչքը միշտ իր շահն էր տեսնում, շահը որոնում։

Ազգ իմ, նեղ օրին մեր ուժը միայն մենք մեր մէջ գտանք,
Երբ մի շունչ, մի կամք, մի անձ, մի հոգի ու մի ոյժ դարձանք,
Մեծ հերոսութեամբ ճիւաղ թշնամու դէմը կանգնեցինք,
Փշրեցինք նրան ու մեր սուրբ հողը ազատագրեցինք։

Ժողովուրդ իմ քաջ, թող մենք յարատև ձեռք ձեռքի տւած,

Դարձեալ միակամ, մի անձ, մի հոգի ու մի ուժ դառած,
Միշտ նոյն իդէալին ձգտենք ու մնանք անյողդողդ ու քաջ,
Մեր կամքով միայն, մեր ծունկի ուժով ընթանանք առաջ։

Սիրուն թութակ

Սիրուն թութակ, չքնաղ թռչուն,
Ով է փակել վանդակում քեզ,
Դու ճգնում ես ողջ օրն ի բուն,
Որ փրկւելու մի ճար գտնես։

Սիրուն թռչուն, դու մենակ չես
Տանջւում, ճգնում այդպէս ուժգին.
Հայրենիքից հեռու քեզ պէս
Ես էլ տքնում եմ դառնագին։

Օտար երկրում ես ոչ մի օր
Ջեմ զգացել ինձ հարազատ.
Միշտ պարփակւած խեղճ ու մոլոր
կեանքս է մաշւել հէգ, անազատ։

Սիրուն թութակ, բաղձանքը մեր
Ազատւելն է բանտից դժնեայ,
Թռչել ազատ ու կենսաբեր
Մեր երկիրը թանգ հնամեայ։

Դու գնաս քո անտառը վէս,
Երգես երգը քո կաթոգին,
Ես էլ գնամ չքնաղատես
Իմ Հայաստան երկիրն անգին։

Երկիր իմ չքնաղ

Ես կեանք եմ առել քո սուրբ հողից դուրս, երկիր իմ չքնաղ
Քո հուր կարօտը սիրտս է այրել, այրել է դեռ վաղ,
Հեռու եմ ապրել, պանդուխտ անցաւ իմ կեանքը դառնագին,
Բայց սիրտս յաւէտ քեզ է որոնել, երկիր իմ անգին։

Քո հրեշտակային հեքիաթներն եմ լսել ու հրճւել,
Քո դիւցազների քաջութիւնները՝ սիրտս է գրաւել,

Բանաստեղծներիդ անգին խօսքերով դիւթւել եմ գերւել,
Դէպի քեզ գալու, քեզնով ապրելու օրն եմ երազել։

Շատ պօէտներ են գովքդ յօրինել խօսքերով վսեմ,
Ասել են թէ դու Տիրոջ մշակած դրախտն ես Եդեմ,
Երկինքդ ծիծղուն, օդըդ ջինջ, մաքուր, ջուրդ պարզ, յստակ,
Լեռներդ հպարտ, գետերդ վարար, ծովերդ անտակ։

Բայց երբ ես այցի եկայ ու տեսայ, երկիր իմ օծյալ,
Քո մասին ինչ որ գրել են, երգել, դեռ քիչ է դարձեալ.
Դու արժանի ես, հրեշտակները երգչախումբ կազմեն,
Սրբական ձայնով քո հողի վերև գովքդ գեղգեղեն։

Ուխտել եմ սակայն որ պիտ կատարւի ուխտը իմ սրտիս,
Մէկը իմ դուռը բախի և ուրախ տայ ինձ աւետիս,
Ասի.-Դէհ վեր կաց, ժամդ լրացաւ, մտիր կարաւան,
*Գնա՛ դէպի քո չքնաղ հայրենիք՝ **ազատ Հայաստան**։*

Չքնաղ կուսանք

Սփիւռքի հայ չքնաղ կուսանք՝ վեհաշուք,
Չքնաղագեղ Հուրիներ էք, մեծ էք դուք.
Թէպէտ դուրս էք ձեր մայր երկրից լուսագեղ,
Սակայն մեծ էք ձեր նախնեաց պէս ամեն տեղ։

Մեծ է եղել մեր Անահիտ դիցուհին,
Եւ Աստղիկը գեղեցկութեան թագուհին,
Երկար դարեր իբրև հայոց հին Աստւած,
Հայը նրանց աղօթել է երկիւղած։

Մեծ կայսրուհի Շամիրամը ասորի
Որ չքնաղ էր ու մեծ կինն էր աշխարհի,
Սրտանց սիրեց մեր Գեղեցիկ Արային
Իրեն կորցրեց նրա սիրուց տենդագին։

Բայց չկրցաւ տիրել Հայոց արքային
Ամեն միջոց գործ դնելով կայսրուհին,
Հայոց արքան սիրում էր հայ թագուհուն,
Նւարդը շատ հմայուն էր ու գիտուն։

Խոսրովիդուխտ արքայազնը՝ գեղուհին.
Եւ Աշխէնը, Հայոց չքնաղ թագուհին,
Լուսաւորչին հանդիսացան թև-թիկունք,
Հաստատեցին նոր կրօն, նոր հայկազունք։

Հայոց երկրի ռազմադաշտում քաջաբար.
Հայ զինուորի մէջքին կանգնած հաւասար.
Հայ քաջ կինը մարտնչել է ու զոհուել,
Իր հայրենեաց սիրուն թանգ կեանքն է տուել։

Որտեղ լինես դարձեալ նոյնն ես, հայ աղջիկ,
Հին հայուհու տեղակալն ես, նազ աղջիկ,
Մի ուրացիր քո մեծ ազգն ու նետուիր ցած,
Ուրացումով կործանուած ես ու կորած։

Հայոց կուսանք, դուք հանճար էք ու շքեղ.
Անբիծ ապրէք ձեր կեցուածքով ամեն տեղ
Ու լաւ գիտցէք մեծ էք քանի դեռ հայ էք,
Հայ անունով դուք միշտ կապրէք, կը յարգուէք։

Ցանկանում եմ

Ցանկանում եմ փայլուն օր հայրենիքին իմ չքնաղ,
Վտարանդի հայերի դարձն իր երկրում անյապաղ.
Միահամուռ ամենքը դարձած մի ուժ գերբնական.
Սարքեն, կերտեն, կառուցեն Հայոց երկրի ապագան։

Ցանկանում եմ ոչ մի հայ չունենայ մի թշուառ կեանք,
Ամեն հայի վիճակի՝ սէր, խնդութիւն ու բերկրանք.
Հայը իր մայր երկրից դուրս զուր չտքնէ անօգուտ,
Ապրէ ուրախ իր երկրում, գործ կատարէ ազգօգուտ։

Ցանկանում եմ, որ բնաւ չճարւի հայ դաւաճան,
Անկեղծ գործի լծւելու ողջն էլ հագնեն պատմուճան,
Ցանկանում եմ, որ շահը չը պարտադրէ ոչ ոքին,
Դաւել, քայլել ի վնաս հայրենիքին, իր ազգին։

Ցանկանում եմ հատուցում ազնիւ հային գործունեայ
Նրան, որ երկրի օգտին կեանքն է դնում անխնայ,
Նրան, որ խոր գիտութեամբ նոր գիւտեր է հնարում,
Նրան, որ հայ լեզուն է ճոխացնում ու կերտում։

Հայ գիրքը սփիւռքում

Մեծ ցաւ է երբ դիտում ես աստանդական հայը մեր.
Հայ գրքից շատ հեռու է ու դէպի նա չունի սէր.
Ինչո՞ւ հայ գիրքը չունի հայ ընթերցող սփիւռքում,
Ինչո՞ւ հայը հայ գրքից խուսափում է ու խոկում։

Շատ հայի տուն եմ մտել և ստուգել եմ իրաւ
Այդ տներում հայերէն գիրք չեմ տեսել ես բնաւ.
Ինչո՞ւ հայը իր տանը հայ գրքեր չի ընթերցում,
Մեսրոպեան վեհ հայ գրքից հայն ինչո՞ւ է աչք գոցում։

Հայ գիրքն յաւերժ պահելը թանգ է նստել հայ ազգին,
Հայն իր լեզւի ջերմ սիրուն տւել է կեանքն ու հոգին.
Որդուց որդի փոխանցել հայոց գիրքը, հայ լեզուն,
Կերտել, մշակել են այն գրողները հայկազուն։

Իսկ այժմ ինչո՞ւ է փոխւել հայ սերունդը սփիւռքի
Ինչո՞ւ տանը չի հիմնում գրադարան հայ գրքի
Քաղցրութիւնը հայ գրքի էլ որտեղից կառնի նա,
Թէ հայ գիրքը չկարդայ ու այդ գործում թերանայ։

Կատարեալ է հայ գիրքը ու անթերի հայ լեզուն,
Դեռ վաղուց են հաստատել գիտնականներն իմաստուն
Հայ ազգասէր ուսանող, կարդա՛, հայ գիրքը բեղուն,
Գոհար, յակինթ, մարգարիտ ու ադամանդ հայ լեզուն։

Հայ՛, կարդա՛ դու հայ գիրքը ու ճանաչիր Մաշտոցին.
Լուսաւորիչը ո՞վ է, տես ով է Խորենացին,
Շնորհալի ունենք մենք, Նարեկացի մեծ հանճար,
Շիրակացի ու Քուչակ, անմահ փառքի սուրբ տաճար։

Խահակեան ունենք մենք, Աբովեան ու Պռոշեան,
Ունենք գամառ Քաթիբա, անմահ Րաֆֆի, Թումանեան,
Մատուրեան ու կուրղինեան, Վարուժան, Սիամանթօ,
Սայաթ-Նովա, Թէքէեան, Շիրւանզադէ ու Լէօ։

Շատ են հայ հանճարները մէկ-մէկ թւել որ մէկին,
Հայ գիրք կարդա դու սրտանց, որ ճանաչես ամենքին.
Նրանք ցաւոտ դարերում ճգնել, տքնել են երկար,
Ու գրել են մեզ համար գրքեր մէկը մի գոհար։

Դու պիտի ապրես

Դարեր փառապանծ ջահով լուսատու,
Փառքով ապրել ես, իմ քաջ ազգ Հայկեան.
Երբ դեռ չը կայինն ազգերից ոմանք,
Դու կայիր քո վեհ երկրով Նայիրեան։

Բազում փոթորիկ, մրրիկ, հեղեղներ
Փչեցին իրենց յորդ թափով ուժգին,
Նրանց թնդիւնին կորան շատ ազգեր,
Բայց դու պահեցիր կեանքդ թանկագին։

Դուն պիտի ապրես, որ տաս աշխարհին
Հսկայ կոթողներ, շինարար որդիք,
Որ աշխարհռչակ կոթողներիդ հետ
Յաւիտեան մնայ քո փառք, արժանիք։

Եթէ կործանիչ, ապիկար մի ազգ
Տիրել ցանկանայ խաղաղ աշխարհին,
Դու պիտի ապրես տաս քաջ ռազմիկներ,
Նրան կործանող ազգերի շարքին։

Վաղուց աշխարհին դուն ցուցանել ես
Քո դիւցազնական փառքը քաջարի,
Յաւէտ պիտ ապրես, որ ապացուցես,
Թէ չկայ մի ազգ հայ ազգից արի։

Դուն պիտի ապրես, տաս գիտնականներ,
Որ հետազոտեն անցքդ պատմական,
Նախկին վանք, մատուռ, գիւղ, քաղաք, բարբառ,
Ու կերտողներիդ բերեն երևան։

Այժմ հայրենիքն երբ իր դուռն է բացել,
Սփիւռքի հային կանչում է երկիր,
Ու տուն է դառնում յոգնած ու տանջւած
Սփիւռքի հայը պանդուխտ, տարագիր,

Դուն պիտի ապրես հսկայ ուժ դառած
Խանդավառ երգես գարունը քո նոր,
Հայոց հոյակապ փառքը հինաւուրց,
Անսասան ուժով պահես զօրաւոր։

Administrative division of Armenia During History

Edic Baghdasarian

From his book` History of the Armenian army

There is not much information about adminis-trative division of prehistoric Armenian highland at the time of Aratta, Mitani, Hayasa-Azzi, Nairi, Uratri, Arme-Shupria, Urartu (Van kingdom).

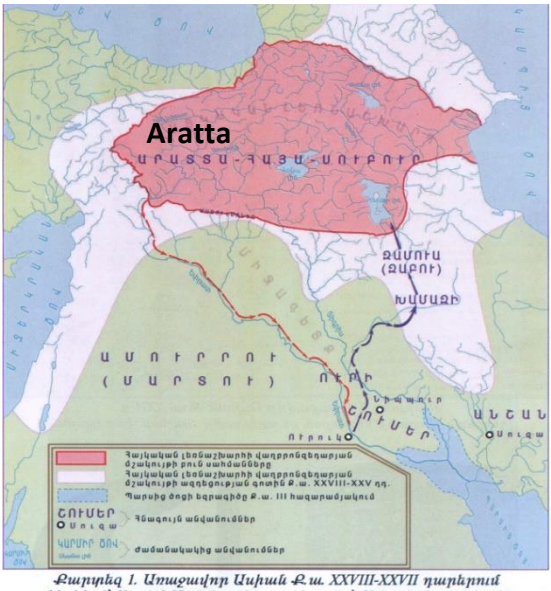

Քարտեզ 1. Առաջավոր Ասիան Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերում (հեղինակ՝ Արտակ Մովսիսյան, բարելուգագիր՝ Տիգրան Վարդանյան)

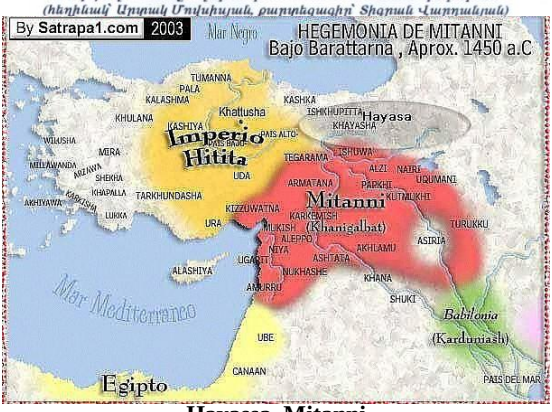

Hayassa, Mitanni

Kingdom of Van (Urartu)

Achaemenid king Darius (522-484 BC) managed 5 battles in 551-550 BC agains Armenians to occupy Armenia. At that time Iran was divided into 20 Satrapies and Armenia was included in two of them 13th and 18th. Satrapy 13 included eastern regions Armenia[1] and Hayasa-Azzi and other small areas. Armenia stretched to upper Tigris and Aradsani areas, corresponding with Sophene and Aghdzenik provinces, it is possible that many other small regions were also included in Armenia, beside them, regions near Pontus sea (Black sea) were also covered by Satrapy 13.

Yervandunian (Orontid) Armenia

According to Herodotus (484-425 BC) satrapy 18 consisted of landas of Matieni, Saspiri and Alarodii[2] (Armenians[3]).

Anabasis of Xenophon (430-354 BC) is the most important source for Armenia under Achaemenid rule. His information relates to "The March of the Ten Thousand" and the route through Armenia, according to it, we can have some

---

[1] - *Herodotus, The Histories, Book 3,chapter 93, section 1. Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.*
Also Armenian version of Herodotus by Simon Krkyasarian, ,page 197, Yerevan1986,

[2] - *Herodotus, The Histories, Book 3,chapter 94, section 1.*

[3] - *B. B. Piotrovsky, Urartu, Tehran, 1969, p. 16.*

information about geography of Armenian at that time. According to him Armenia was divided into two Eastern Armenia and Western Armenia[4] Satrapies for administration included in Achaemenid Persia.

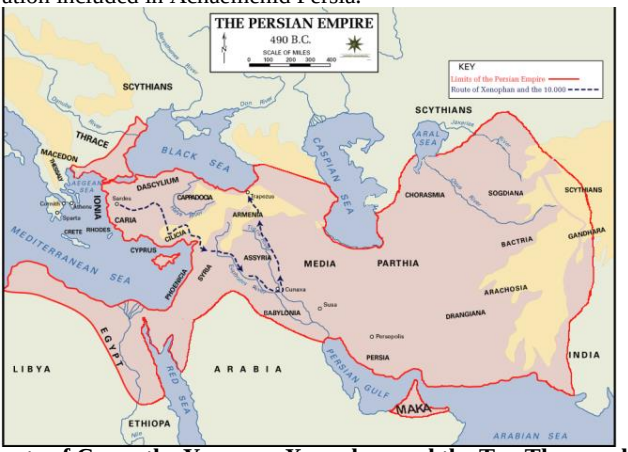

Route of Cyrus the Younger, Xenophon and the Ten Thousand.

Unfortunately He does not describe the exact borders of Armenia.

Achaemenid Empire

During Seleucid reign (312-63 BC) only a portion of Armenia was under their rule. At that time Armenia consisted of three major parts: Armenia Minor (Lesser Armenia), Sophene and Armenia Major (Greater Armenia). Northern parts of Armenia Minor and Armenia Major were independent and ruled by regional kings.

[4] - *Xenephon, Anabasis, The Project Gutenberg EBook Translated by H.G. Dakyns, 2008 and 2013, Book 4, Chapter 4, Section 4. Also Amenian translation by Simon Krkyasahrian, Yerevan 1970, page 93.*

Seleucid Empire

After the battle of Magnesia in 190 BC between Romans, led by the consul Lucius Cornelius Scipio and the Roman ally Eumenes II of Pergamum, and the army of Antiochus III the Great of the Seleucid Empire, Artashes and Zareh governors of Greater Armenia and Shphene, respectively, declare independence and established Armenian kingdoms, while Armenia Minor had already achieved independence. We get clearer idiea about the territories the Armenian kings were able to take under their control through information reached us by Strabo.According to him King Artashes had captured Caspian land (Paytakaran), Vaspurakan, (Strabo mentions Basoropeda), Pavnitis (?), which is considered to be Syunik, Tayk, Khordzene, Gugark, (Gogarine), Karin (Karenties), Derjan (Derksene), and Tmorik[5]. Strabo also gives us description of mountains, plateaus, valleys, etc[6].

Zareh had captured lands at Antitaurus and Yegeghiats canton[7].

So Main Armenia (East of Euphrates) i.e Greater Armenia and Sophene at the time of Artashes I (189-160 BC) and Zareh consisted of Paytakaran, Syunik, Vaspurakan, Ayrarat. Gugark, Tayk, most of Upper Armenia, Turuberan, Fourth Armenia, Aghdzenik, Mogk, most of Kortchayk, Utik and Artsakh, which means 14 out of 15 province of future Arshakunian Armenia. Strabo mentions that the population of all captured lands spoke in Armenian[8].

In Tte same time (2nd century BC), Lesser Armenia was enlarged west of Euphrates, which occupied west of mountains Paryadres[9] (Parkharian) and noth-eastern shores of Pontus.

The largest of all three Armenian kingdoms was the Greater Armenia under Artashes I.

Historians especially have reported more details starting from Tigran II the Great (95-55 BC) of Artashesian Dynasty. After ascending the thrown, he liberated “70 valleys” from Persia. They were a part of Armenia at the time of Artashes I and were surrendered to Persians as a price to get Tigran’s freedom. Tigran had been a hostage until the age of 45 at the court of King Mithridates II of Parthia after the Armenian defeat in 105 BC. According to many researches, this region corresmoded with future Parskahayk province.

---

[5] - *Strabo, Book 11, Chapter 14, section 5.*
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/11N.html*
[6] - *Ibid, XI,Chapter 14,sec. 1-16.*
[7] - *Strabo, Book 11, Chapter 14, section 5.*
[8] - *Strabo, Book 11, Chapter 14, section 5.*
[9] - *Ibid, sec. 1 & 5.*

Tigran the Great's Armenian Empire: Countries, composing parts of the Empire

Under his reign, the Armenian kingdom expanded beyond its traditional boundaries, allowing Tigranes to claim the title Great King, and involving Armenia in many battles against opponents such as the Parthian and Seleucid empires, and the Roman Republic.

Then he annexed (in 94 BC) Sophene, all lands except Pontus until Cappadocia. These lands later on became a part of Armenia, but other lands such as Aturpatkan (Iranian Azerbaijan), Great Medes, Adiabene, Osroyene, Migdonia, Commagene, Assyria and some other locations were a part of Armenia for short time until his battle against Pompey (65 BC), So political borders of Armenia matched approximately with Armenian Highland. So when using the term "Ancient Armenia", we should not consider the Armenian Empire borders created by Tigran the Great, but we should consider the borders of Armenia as Greater Armenia at the time of Artashes plus the lands joined by Tigran II (Sophene, Eastern part of Lesser Armenia, Kortduk and Shirakan, which was called Parskahayk at a later time).

About Administrative division of Armenia we do not have much information. Academician H. Manandian mentions about "Feudal system" for administration of the country[10]. Roman geographer Pliny the Elder (Gaius Plinius Secundus 23-79 AD) mentions that at his time Armenia was devided into 120 regions, which he called them "Strategia"[11]. Artashesian kingdom had two capitals: Artashat built bt Artashes I (About 166 BC) and Tigranakert built by Tigran the Great (About 77 BC).

As mentioned earlier, according to "Ashkharatsuyts" of Anania Shirakatsi, Greater Armenia was devided into 15 provinces12.

Borders of Armenia reached its maximum level at the time of Armenian Arshagunian (Arsacid) kingdom (66-428 AD).According to Shirakatsi 15 provinces

[10] - *H. Manadian. Feudalism in Armenia, Erevan, 1934, pp. 248-251.*
[11] - *T. Hakopian, overview of the historic geograpgy of Armenia, Yerevan, 1960, p. 99. (Pliny the Elder: the Natural History, Book VI, Chapter 27).*
[12] - *Anania Shirakatsi, Yerevan, 1979, p. 291.*

of Greater Armenia had borders with Assyria, Georgia, Caspian sea, Aturpatkan (Iranian Azerbaijan) and Caucasian Albania[13].

15 provinces of Greater Armenia (Arsacid Armenia).

Arshagunian Armenia had two capitals: Artashat and Vagharshapat. Armenian political borders remained almost unchanges until 387, when during the Byzantine–Sasanian wars, Armenia was ultimately partitioned into Byzantine Armenia (Western) and Persian Armenia (Eastern). According to this big change border provinces of Sophene, Aghdzenik, Korduk, Parskahayk, Paytakaran, Artsakh, Utik and Gugark were separated from Armenia and central provinces were devided between two mentioned powers.

Eastern Armenia (Persian)

About 4/5 was under Persian (Eastern Armenia) and 1/5 under Roman (Weatern Armenia) influence. The border between these two was passing through Nisibin-Karin line.

[13] - *A. Shirakatsi, Ibid, p. 291.*

Western Armenia (Roman)

Western Armenia

This portion of Armenia had three partition from administrative point of view:

1-*Autonomous princedoms or Satrapy Armenia:* It was bounded by lower Aradsani and upper portion of Western Tigris and consisted of 6 Armenian princedoms: Great Sophene, Angeghtun, Andzit, Shahuniats Sophene, Hashtiank, Balahovit. Armenian princes had only internal autonomy.

2-*Inner Armenia (Armenia Inferior),* It was also called "Great Armenia" by Romans and Byzantines and consisted of 11 cantons: Khordzian, Paghnatun, Mundzur, Daranaghi, Yegeghiats, Manabaghi, Derjan, Karin, Shaghgomk, Sper, Aryuds. Inner Armenia was occupied by Romans at 387. Inner Armenia corresponded with Upper Armenia[14].

3-*Lesser Armenia.*It corresponded with ancient Hayasa. During collapse of the Seleucids, Lesser Armenia of Armenia Minor was the first to declare independence and establish Armenian kingdom. There were 5 regions in Armenia Minor: Orbalisen, Aytughan, Ayretik, Orsen, Orbisen. After second half of the 4th century (379-395)Armenia Minor was divided into two provinces: First Armenia (Armenia Prima) and Second Armenia (Armenia Secunda).

The highest authority in Armenia Inferior was called "Comes Armeniae". In the satrapy Armenia Armenian princes were ruling without any higher state officials.

Lesser Armenia was autonomous in internal affairs but for foreign affairs was dependent on the Roman Emperor.

In 535 and 536, the emperor Justinian I reorganized the provincial administration, and Armenian lands were divided into four provinces: First Armenia, Second Armenia, Third Armenia and Fourth Armenia.

The borders of the Byzantine part of Armenia were expanded in 591 into Parskahayk of Persarmenia, but the region was the focus of decades of warfare between the Byzantines and the Persians (the Byzantine-Sassanid Wars) until the Arab conquest of Armenia in 640.

Eastern Armenia

EastenArmenia was also called of Marzpanate Armenia or Persian Armenia, although these latter names were not acceptable, since the name of a country can not be taken from the Rulers titles. After Armenia partitioned in 387, Western

[14] - *A. Shirakatsi, Ibid, p. 291.*

portion was annexed to Roman epire, but Eastern Armenia preserved its kingdom until 428.

In the 6th century Sasanian Iran was devided into four regions or “Kustaks” or “Kusts”: eastern (Kusti Khorasan), western (Kusti Korbaran), northern (Kapkoh) and southern (Kusti Nemroj). Each Kustak had two authorities one was called “Padgospan” for administration and the second one was “Sepahbod” or army general or commander for military affairs. Armenia, Aturpatkan, Georgia and Albania were included in the northern kustak. Each kustak was also divided to smaller administrative areas called “Shahr” or “Marz” or province. Northern kustak had 13 provinces. Marspan or governor of Armenia was appointed by Sasanian kings, there were also two high-rank officials Sparapet or commander-in-chief of army and Hazaapet (Hezarbod) was responsible for economy, culture and internal development.

According to treaty of Nvarsak in 484 between Vahan Mamikonian and Persian court, Marzpanate Armenia was called “Tanutirakan country” and Marzpan was “Armenian Tanuter”.

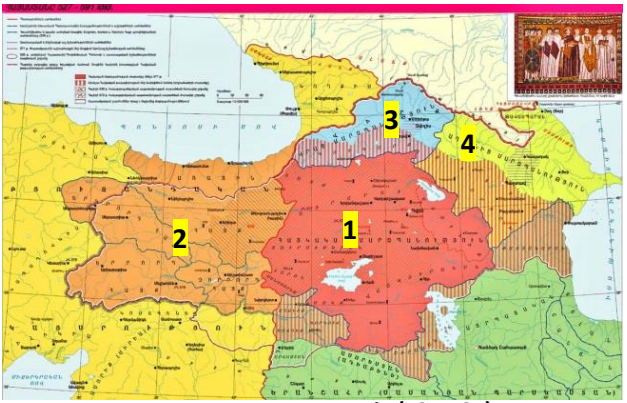

Armenia (527-591)

1- Armenian Marzpanate
2- Roman Armenia
3- Georigian marzpanate
4- Albanian Marzpanate

Teritorry of Eastern Armenia under the rule of Marzpan (429-640) was significantly smaller than Arshakuni era’s Armenia. These regions were taken off from Armenia: Gugark, Utik, Artsakh, Paytakaran, Parskahayk, Kortchek, and Aghdzenik.

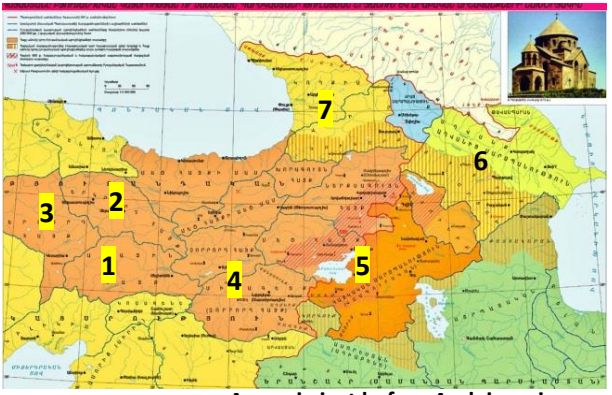

Armenia just before Arab invasion

1-First Armenia,2-Second Armenia,3-Third Armenia, 4-Fourth Armenia, 5-Armenian Marzpanate, 6-Albanian Marzpanate, 7-Georgian Marzpamnate

Two superpowers of the time, Roman and Persian Empires, partitioned Armenia for the second time in 591, from that time until Arab invasions significant changes did not happen in the former Eastern Armenia's internal life and affairs.

Armenia in 7-9 centuries

Three destructive Arab invasions to Armenia happened in 640-650., despite of that, Armenia could preserve internal independence until the end of the 7th century, while was enjoying full independence from time to time. But soon after, Arabic Caliphate made fundamental changes to political, administrative and military system of Armenia, According to them, Armenia, Georgia and Albania were included in one administrative unit called "Arminiya" (Arabic pronunciation of Armenia), which bordered with Cacausian mounts to the north, Eastern Tigris to the south, Caspian sea to the east and Black sea, Tchorokh and Euphrates to the west.

Arminiya in. 750-885

Arminiya population consisted of Armenians, Georgians, Albanians, and some other ethnicities. It was divided into four administrative areas:

1-Albania, 2-Georgia, 3and 4-Armenia. Dvin was capital of caliph's appointed Emir (Armenians called him Vostican) in Armaniya. That is why Armenia under the rule of Arabs was also called Vostikanate or Ostikanate of Arminiya.

During 7-9 centuries Western Armenia remained as it was under Byzantine empire, but Arabs took major part of Fourth Armenia and Karin canton, the latter was soon taken back by Byzantines.

Armenia in 9-11 centuries

Armenia achieved its full independence from Arabic caliphate in 885 by Armenian Bagratuni dynasty. At that time there were many Armenian princedoms under princes or great feudal-lords (with their own administration, army, etc). But very soon in 908 the integrity of Bagratuni kingdom was changed and some subordinate states were formed under Bagratuni Kingdom. The main part of the kingdom was that of Ani-Shirak (885-1045). These states were: kingdoms of Vaspurakan (Ardseruni dynasty 908-1021), Vanand or Kars (Bagratuni, 963-1065), Syunik or Kapan (970-1170), Tashir-Dzoraget or Lori (Korikian, 966-1113), Tayk (962-1001), Andzevatiats princedom, Mogk,Taron (Bagratuni, 826-967), Artsakh (5-10 cc.), Albanian princedom, Hamshen princedom, Georgian princedom (Bagratuni, 9-19 cc.), Khachen princedom (10-16 cc.), Tchighb princedom, Kakhet, Kegharj,, Samtskhe, Liparit-Baghvash, Abkhazia, Kaysid emirate, Aghdzenik emirate, etc[15]. Bagratuni kingdom collapsed in 1045.

Armenia in 11-13 centuries

During this period Armenian administrative-political system went under fundamental changes. For a short period (1045-71) Armenia was under Byzantine rule, despite, some of formerly mentioned states were able to preserve their existence (Taron, Vaspurakan, Ani, etc).

Three destructive Seljuk invasions in 1043, 1049 and 1054 were catastrophic, hundreds of villages and tens of cities wre destroyed.

Zakarian Armenia was an Armenian principality between 1201 and 1360, ruled by the Zakarian dynasty. The city of Ani was the capital of the princedom. The Zakarids were vassals to the Kingdom of Georgia (Bagratuni Georgia) until 1236 when they became vassals to the Mongol Empire.Their princedom was divided into two portions, one was under the rule of Zakare, the other one under his brother Ivane. Zakarian dynasty had also their vassal pricedoms (Vachutian, Orbelian, Proshian, Dopian). Their descendants continued to hold Ani until the 1330s, when they lost it to a succession of Turkish dynasties, including the Kara-

[15] *-For details see my History of the Armenin State, in 7 volumes, in Armenian, vol. 1, Toronto, 2013, pp.297-374.*

Koyunlu, who made Ani their capital.

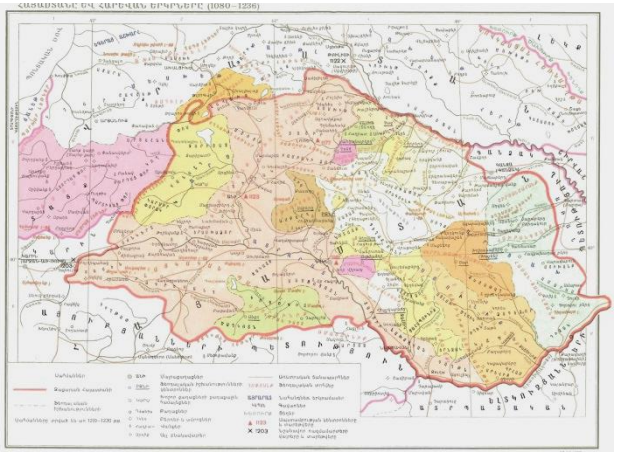

Armenia 1080-1236

Zakarian Armenia 1201-1360

Armenia in 13-15 centuries

The first Mongol invasion to Caucasus happened in 1220-21, but they encountered strong resistance in 1221 at Shamkor (Battle of Khunan) and were not inclined to conquer the Caucasus at that time and turned back south to Hamadan. 14 years later, for the second time they invaded Northern Armenia, and during 1242-1243 occupied the whole area, and in 1242-43 invaded and occupied Southern and Western Armenia. Consecuences of these invasions were mass murder of population, destruction of settlements, emprisoning, plunder, etc.

Mongol Empire before 1259

Mongol empire was divided into uluses at the time of Momgke khan (1251-1259), Armenia was included in the fourth ulus (1236-1335).

Armenia in Mongol empire

Armenian semi-independent and autonomous states gradually lost their political power and influence under Mongol administration. The most stable among them, at the time of Hulagu ilkhanate until invasions of Tamelane, was princedom of Orbelian dynasty in Syunik. Mongol khans were assisting Orbelians against Zakarian rulers. After Syunik other Armenian relatively enduring princedoms were Ardsrunis of Mahkanaberd, small principalities of Sasun and Aghtamar. Other princedoms such as Zakarians, Vachutians, Vahramians, Dopians, Proshians, Jalalians (a branch of Orbelians) lost their previous importance and political position at the second half of 13th century.

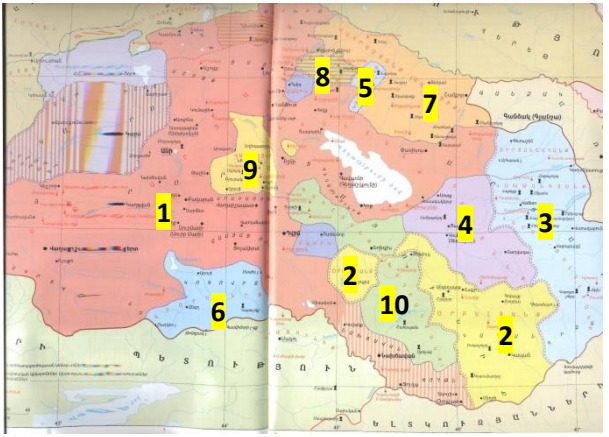

1-Zakarian, 2-Orbelian, 3-Vakhtangian, Jalalian, Shirjanshank, 4-Dopian, 5-Kyurikian, 6-Ardseruni, 7-Vahramian, 8-Ardserunik, 9- Vachutian, 10-Proshian

The Armenian kingdom and principalities of Cilicia (1080-1515) was formed by refugees and migrants from Greater Armenia. Located outside of the Armenian Highland and distinct from the Armenian Kingdom of antiquity, it was centered in the Cilicia region northwest of the Gulf of Alexandretta, which was called Armenian Gulf at its time.

Armenian kingdom of Cilicia

Tamerlane (1370-1405) invaded Armenia in 1386, 1387, 1394 and 1400, destroyed settlements, murdered population and plundered, etc. He created a vast empire from Aral lake to Persian gulf and from Pamir to Mediterranean shores at Asian Minor. In 1395-96 almost whole Armenian highland and local emirates were under his rule. Like Mongols, he devided his empire into vast portions and appointed his reliable persons as governors of these lands. According to new division, Armenia and Aturpatkan (Iranian Azerbaijan, south of Araks river) were

included in one administrative unit, the governor was called great Emir. Tamerlane preserved the Armenian Orbelians (Syunik), Dopians (Dsar), Proshians (Vayots-Dzor, Sahapunik), principalities of Artsakh, Gegharkunik, etc.

Armenia, late 14 early 16 centuries

After death of Tamerlane (Timur) his empire was divided by local emirs and lords, before that time new foreigners, Kara-Koyunlu (1375-1469) and Ak-Koyunlu (1378-1501) tribes had already established in the area and soon took power in Iran and Caucasus and neighboring areas.

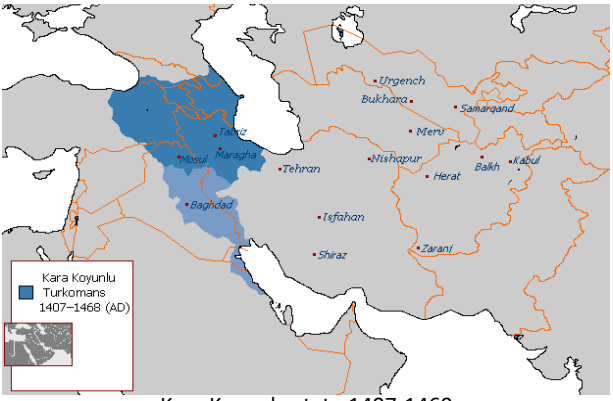

Kara Koyunlu state 1407-1469

Ak-Koyunlu Jahanshah (1437-1467) ruled over large portion of Armenia, in order to confront with his Persian and Turkish enemies, he supported local Armenian principalities which could preserve their existence, So he granted special privilege to them as Meliks.Armenian meliks were mainly residing in “Geghama land”, Vayots-Dzor, Syunik, Artsakh and Gugark. Such principalities existed also in Vaspurakan, Reshtunik and Mogk.Only principality of Aghtamar has some power at southern Armenia. Jahanshah made Ararat a separate province with Yerevan capital.

Ak-Koyulu state achieved its maximum enlargement at the time of Uzun Hasan (1467-1477), at that time his territory stretched from Halis to heart of

Persia included parts of Middle East and Near East. Not very long after his death, his state collapse and new powers emerged, Ottoman Sultanate and Safavid Persia, that made Armenia their battlefield.

Ak-Koyunlu state

Armenia in 16-18 centuries

After collapse of Ak-Koyunlu power, two large states, Ottoman Turkey and Safavid Persia were established in two portions of Armenia in the 16th century. These superpowers of the region had a few battles. These battles ended in 1555 with a peace treaty, according to it Armenia was divided between them for the first time, Large part of Vaspurakan, Bayazit and Alashkert regions were passed to the Turks, though Turkey had already occupied other provinces of Western Armenia, beside Armenia, Turks occupied also Western Georgia. The peace did not last long and war was restarted in 70s and ended in 1639. For the second time Armenia was divided between Turkey and Persia.

Divided Armenia 17-18 centuries

Safavid Persia created a few khanates in Eastern Armenia and Caucasus (Shaki, Shirvan,Ghuba, Ganja, Nakhijevan, Yerevan, Baku, Gharabagh). These

khanates were divided ito Mahals (Places).

Map of Armenia, 1720.

Mahals were administered by administrators who were appointed by khans and were called Beg, Melik, Nayib, Mirboluk etc. Political, administrative and judicial power was in khan's hand. Most of Armenian population in Eastern Armenia were settled in Yerevan (roughly 19,500 km^2), Gharabagh (24,000 km^2) and Nakhijevan khanates (7,000 km^2), Gandzak (Ganja, 5,000 km^2).

Khanate of 1-Yerevan, 2- Khanate of Gharabagh,
3-Khanate of Nakhijevan

Eastern Armenia was divided into Yerevan Khanate (1747-1828), Nakhijevan Khanate (1747-1828), Gharabagh Khanate (1747-1822), Gandzak (Ganja) Khanate (1747-1804).

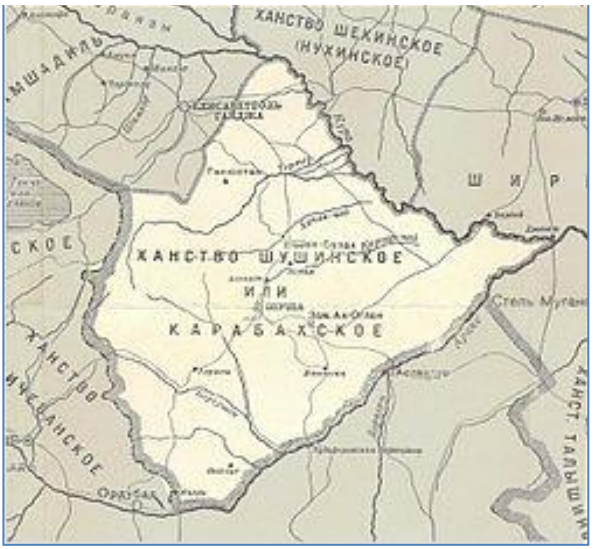

Gharabagh (Karabagh) khanate

Armenian Melikdoms and principalities in Eastern Armenia were established since 15th centuey and Jahanshah of Kara-Koyunlu supported them against Turks, but when the area got under Safavid rule in 16th centuey, they disregarded and weakened them, but in 17th century Persians changed their policy and resumed the support of Armenian melikdoms, so that they could be a barrier against Ottoman invasions.

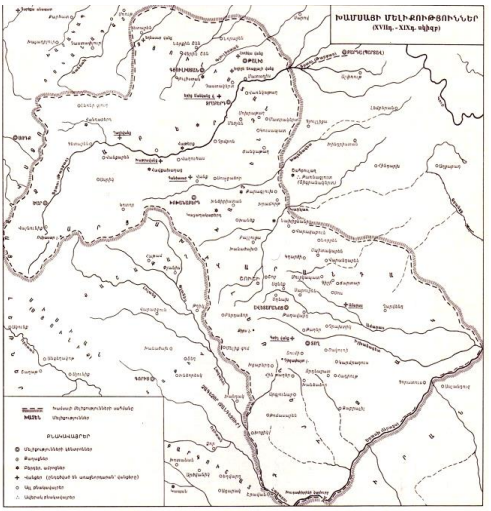

Gharabagh (Karabagh) melikdoms

Each one of the meliks had 1000-2000 soldiers. There were a series of melikdoms in Eastern Armenia, but "The Five Melikdoms of Karabakh" (Gulistan, Jraberd, Khachen, Varanda, Dizak) were more famous. (See *Melikdoms of Karabagh*).

Other melikdoms were: Gegharkunik, Gardman, Dsar, Ghapan, Angeghakot.

Armenian struggle for independence was going to come true as a result of the wars in Syunik, Leader of the movement was Davit Beg (1669-1728), he created an independent state in 1722 which could endure for 9 years until 1730. It was called Independent state of Ghapan.

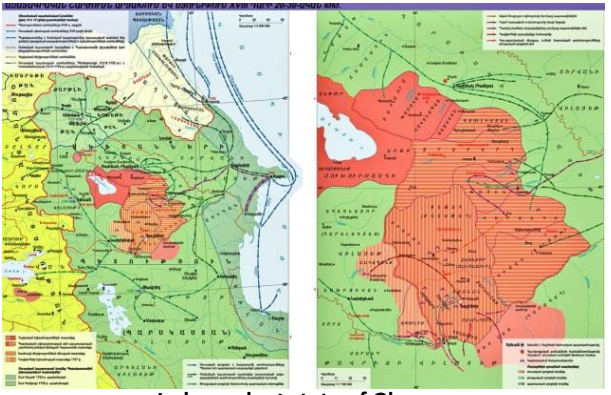

Independent state of Ghapan

After division of Armenia between Ottoman Turkey and Safavid Persia in 1555 and 1639, Western Armenia went under Turkish rule and the administrative condition was not much different from Eastern Armenia.

Western Armenia

Western Armenia at the beginning was in one administrative unit called "Ermenistan" (Capital Erzrum), which was soon change to Vilayet of Arzrum. At a later time it was divided to vilayets of Kars, Van, Ezrum, Diarbekir, Sivas.

Famous Armenian independence activist, Israel Ori Prepared a plan for

independence of Armenia and presented to Peter the Great emperor of Russia in 1701 and attached the following map:

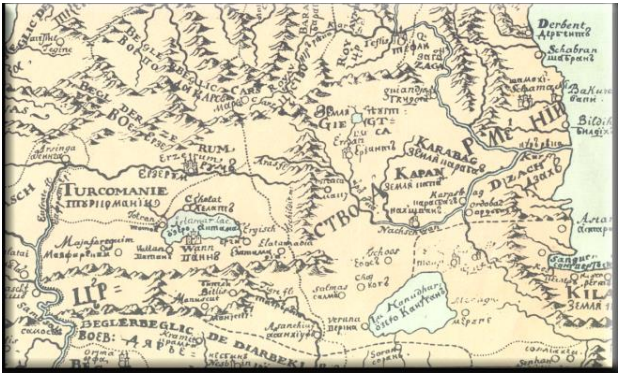

H. Arghutian, one of the actvists for liberatin of Armenia prepared a plan for liberation of Armenia and presented to Russian officials in 1783, according to it, Armenia would have kingdom system under Russian support:

Armenian kingdom planned to be created under Russian support (second half 18th c.)

Another plan was to created Autonomous Armenian kingdom in Russian Empire:

Armenian kingdom planned to be created inside Russian empire (1827)

Armenia in 19-21 centuries

After the last two wars between Russia and Persia (1804-1813, 1826-28) the Caucasus including Eastern Armenia was occupied by Russian Empire. In 1829 Caucasus was divided into the following units:

1-Georgian mainland (6 cantons).
2-Five regions: Borchalu, Ghazakh, Shamshadin, Pambak, Shoragial.
3-Seven provinces: Gharabagh, Shaki, Shirvan, Baku, Kuban, Derbend, Akhaltskha.
4-Four oblasts: Imereti, Mingrelia, Guria and Armenian.
5-Talish Khanate
6-Teritorries of mountainous peoples.

Armenian Oblast (1828-1840)

Future Armenian republic borders were gradually getting formed as the following geographical pictures :

-Armenian oblast: 1828-1840

-Armenian oblast together with Lori and Javakhk regions included in Gerorgia-Imeretia governorate (1840-1848)
- Yerevan Province : 1849-1918

Yerevan province had an area of 28,000km^2 , which is almost equal to Soviet Armenia (29,900 km^2). During 1860-70s and after that Province of Yerevan had 5 cities (Yerevan, Alexandopol or Gyumri, New Bayazet, Nakhijevan, Ordubad). Zangezur, Lori and some other regions, which were undisputable part of Eastern Armenia were included in Provinces of Tiflis and Elizabetpol. After Russo-Turkish war of 1877-78, some regions such as Kars, Sarighamish, Kaghezvan, Olti, etc were annexed to Russia, which were included in Province of Kars by Russian government. Kars province was as large as Yerevan province (excluding Lake Sevan).

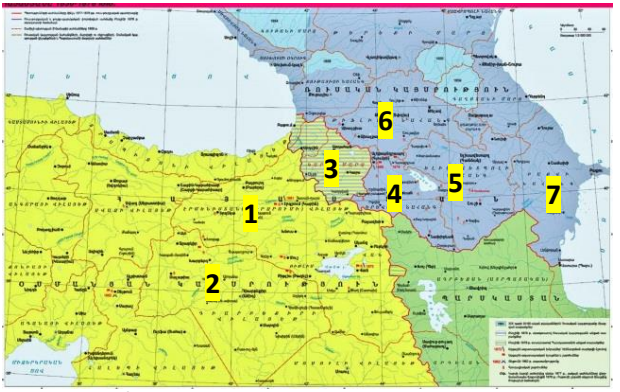

Western and Eastern Armenia, 1830-1878

1-Vilayet of Ermenistan, 2-Vilayet of Diyarbekir – 3-Kars Province 4- Yerevan province, 5-Elizabetpol Province, 6- Tiflis Province, 7 Baku province

After the Ottoman-Persian War (1623–1639), Western Armenia became decisively part of the Ottoman Empire. Since the Russo-Turkish War, 1828–1829, the term "Western Armenia" has referred to the Armenian-populated historical regions of the Ottoman Empire that remained under Ottoman rule after the eastern part of Armenia was ceded to the Russian Empire by the Qajar Persians following the outcome of the Russo-Persian War (1804–1813) and Russo-Persian War (1826–1828).

1914 International Borders

Western (Ottoman) Armenia consisted of six vilayets (provinces) :

Vilayets of : 1-Erzurum, 2-Van,3-Bitlis,
4-Diyarbekir, 5-Kharput, 6-Sivas.

The Republic of Armenia

After Russian revolution of 1917, Russian-controlled Eastern Armenia, Georgia, and Azerbaijan attempted to bond together in the Transcaucasian Democratic Federative Republic. This federation, however, lasted from only February to May 1918, when all three parties decided to dissolve it. As a result of that and the Battles of May 1920 between Armenian forces and Turkish Army, during wich Armenians won great victory, Eastern Armenia declared its independence on 28 May as the First Republic of Armenia.

In 1920 (November 29) Republic of Armenia was sovietized by Armenian communists with the help of Red army and Armenain Soviet republic was formed, which endured unti 1991. After collaps of Soviet Union Armenia declared its separation from Soviet Union and was recognized as Independent Republic of Armenia (Third).

First Republic was about 12,000km^2 (after Batumi treaty, June, 4th 1918)[16], but after WWI was ended in November 1918, Turkey as loser of the war was pushed by England to withdraw Caucasus and return to international borders of 1914, so Armenian forces took over the areas and borders of Republic expanded from late 1918 to April-May of 1919 and included also Lori-Pambak, Alexadrapol, areas of Echmidzin, Surmalu, Sharur, Nakhijevan, Kars province, etc. In summer of 1920 official borders of Republic of Armenia stretched up to Olti coalmines including Gharabagh having area about 70,000 km^2.

1-First Republic of Armenia 2-Western Armenia as per Treaty of Sevres (Wilsonian)

Republic of Armenia was divided into four administrative provinces: 1-Araratian, 2- Vanand, 3-Shirak, 4-Syunik. These provinces were also divided ito cantons[17].

According to Treaty of Sevres, (10 Aug. 1920), 4 vilayets of Western Armenia (Erzrum, Trabzon, Van, Bitlis provinces) were supposed to be annexed to the Republic of Armenia, total 90,000 km^2 plus Eastern Armenia 71,330 km^2 United independent and free Armenia would be created with a total area of 161,330 km$^{2.}$ W. Wilson president of US was assigned to identify the border between Armenian Republic and Turkey.
Accordingly the areas of Republic of Armenia would be as follows[18]:

1-Yerevam: 3,140 km$^{2.}$
2-Echmiadzin: 3,750 km$^{2.}$
3-Leninakan (Gymri): 3,300 km$^{2.}$
4-Lori-Pambak: 5,000 km$^{2.}$
5-Ghazakh-Ijevan: 4,000 km$^{2.}$
6-New Bayazet: 4,790 km$^{2.}$
7-Daralagiaz: 2,000 km$^{2.}$
8-Zangezur: 6,000 km$^{2.}$
9- Surmalu: 3,650 km^2
10-Sharur-Nakhijevan: 5,600

[16] - *Simon Vratsian, Republic of Armenia (in Armenian), Beirut, 1958, p. 177.*
[17] - *Ibid, p. 419.*
[18] - *Gabriel Lazian, Armenia nd Armenian Cause, (in Armenian) Yerevan, 1991, p. 213-214.*

11-Akhalkalak: 2,800 km^2
12-Gharabagh: 10,000 km^2
13-Kars: 5,800 km^2
14-Kaghezvan: 4,450
15-Ardahan: 4,000 km^2
16-Olti: 3,000 km^2
Total 71,330 km^2
Western Armenia as per W. Wilson:
1- Van province: 20,000 out of 39,300 km^2.
2- Erzrum: 40,000 out of 49,700 km^2.
3- Baghesh (Bitlis): 15,000 out of 27,100 km^2.
4- Trabizon: 15,000 out of 32,700 km^2.
5- Total: 90,000 km^2
Grand total: 71,330 plus 90,000 equals 161,330 km^2

When Mustafa Kemal succeeded in his fight for Turkish independence and forced the former wartime Allies to return to the negotiating table, as a result, Treaty of Sevres was archived and forgotton till today and Armenian struggle to creat United Armenia of 161,330 km^2 did not end up as expected.

The Turkish national movement developed its own international relations by the Treaty of Moscow with the Soviet Union on 16 March 1921, the Accord of Ankara with France putting an end to the Franco-Turkish War, and the Treaty of Alexandrapol with the Armenians and the Treaty of Kars fixing the eastern borders. By Treaty of Alexandrapol between First Republic of Armenia and Turkey, Armenia not only did not achieve western Armenia, but also lost more than 40,000 km^2 of its 71,330 km^2 and left 29,713 km^2 for Soviet Armenia (November 29, 1920- September 21 1991).

***Armenian Soviet Socualist Republic (1920-1991)**

Armenian Soviet Socualist Republic

Government of Soviet Armenia decided on Dec. 26. 1920 to change the administrative division of the republic and on Dec. 29 temporarily considered 6 cantons for the republic: Daragiaz, Dilijan, Gharakilisa, New Bayazet,, Yerevan and Echmiadzin. On July 20, 1921 by Government order Armenian Soviet Socialist Republic was divided into 8 cantons: Yerevan, Echmiadzin, Alxandrapol, Gharakilsa,, Lori, Ijevan, New Bayazet. Daralagiaz and 33 regions. On August of the same year Zangezur canon was formed including Goris, Tegh, Tatev, Sisian, Ghapan, Meghri. In 1922 Soviet Armenia consisted of 10 cantons: Yerevan, Alexandrapol, Echmiadzin, New Bayazet, Dilijan, Zangezur, Lori, Daralagiaz (Vayots Dzor), Gharakilisa, Meghri.

This status was in effect until 1929, when the Republic was considered to have 5 cantons: Yerevan, Leninakan, Lori, Sevan. Zangezur, and 33 regions and two cities (Yerevan, Leninakan). But on September 9, 1930 another change was made instead of village/region/canton new model of village/region was applied, which was in effect until the las year of Soviet Armenia, Accordingly Republic was divided into 25+1 regions. In 1937, 11 new regions were added.

As of September 1, 1987 Soviet Armenia had 37 rural and 10 urban regions, 22 republic and 5 regional cities, 31 townships ad 479 villages[19].

[19] - *Armenian Soviet Encyclopedia, Vol. 13, pp.18-19.*

After Collapse of Soviet Union, Republic of Armenia declared its independence on September 21, 1991.The third Republic of Armenia consists of 10 provinces (Marz), 48 cities, 953 villages, 932 communities (871 rural and 61 urban). Provinces are:

Province	**Capital**	**Area (km²)**
Aragatsotn	Ashtarak	2,756
Ararat	Artashat	2,090
Armavir	Armavir	1,242
Gegharkunik	Gavar	5,349
Kotayk	Hrazdan	2,086
Lori	Vanadzor	3,799
Shirak	Gyumri	2,680
Syunik	Kapan	4,506
Tavush	Ijevan	2,704
Vayots Dzor	Yeghegnadzor	2,308
Yerevan Capital)	–	223

In February 20th 1988, within the context of Mikhail Gorbachev's glasnost and perestroika policies, the Supreme Soviet of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) voted to unite itself with Armenia. By the summer of 1989 the Armenian-populated areas of the NKAO were under blockade by Azerbaijan as a response to Armenia's blockade against Nakhichevan, cutting road and rail links to the outside world. On July 12 the Nagorno-Karabakh AO Supreme Soviet voted to secede from Azerbaijan. Soviet authorities in Moscow then placed the region under its direct rule, installing a special commission to govern the region. In November 1989 the Kremlin returned the oblast to Azerbaijani control. The local government in the region of Shahumian also declared its independence from the Azerbaijan SSR in 1991. On September 2nd, 1991, the Armenian representatives in the local government of the NKAO proclaimed the region a republic, independent from Azerbaijan as Republic of Artsakh (Gharbagh).

Republic of Artsakh has total area of 11,458 km^2 and eight administrative divisions:

#	Divisions of Artsakh Republic
1	Shahumyan Region
2	Martakert Region
3	Askeran Region
4	Martuni Region
5	Hadrut Region
6	Shushi Region
7	Kashatagh Region
8	Stepanakert (capital)

تاریخنگاران ارمنی و تاریخ ترکان

ادیک باغداساریان –(ا.گرمانیک)

بخشی اس کتاب دو جلدی منشاء ترکان

منابع ارمنی در سده های ۱۰–۵م.

قدیمی ترین اشاره به اقوام منتسب به ترکان توسط موسی خورنی (موسس خورناتسی سده پنجم میلادی) پدر تاریخ ارمنستان در کتاب «تاریخ ارمنیان»[۱] انجام گرفته است. وی در کتاب دوم این اثر در فصل مربوط به "پادشاهی واغارش (بلاش) و تاسیس شهرک آوان، حصارکشی شهر، جنگ او با خزرها و مرگ وی" به قوم خزر اشاره دارد.

باسیلها قومی بودند که در سارماتیا می زیستند. آنان در کنار رودخانه ولگا اسکان داشتند و اغلب به تاخت و تاز پرداخته قفقاز را مورد هجوم و حمله قرار می دادند. تیرداد پادشاه ارمنستان با باسیلهای مهاجم به ارمنستان در گیر جنگ می شود و به نقل از خورنی پادشاه آنان را دو نیم می کند (کتاب دوم فصل ۸۵). در زمان آرتاشس دوم باسیلها به ارمنستان مهاجرات می کنند (خورنی، کتاب دوم، فصل ۵۸)[۲]. خزرها نیز قومی ساکن سارماتیا بودند. برپایه آگاهی های آنانیا شیراکاتسی پادشاه خزرها «خاقان شمالی» بود. (خاقان یا خاکان به معنی رئیس، پیشوا است، منابع ارمنی این لقب را برای خزران بکار می برند:

۶۵

در باره پادشاهی واغارش، بنای آبادی باسن[۳] محصور کردن
شهر جدید با برج و بارو، جنگ او دربرابر خازیرها[۴] و مرگ وی

پس از مرگ تیگران پسرش واغارش در سال سی و دوم پادشاهی واغارش پادشاه همنام پارسی، پاد شاه می شود. او در مکانی به ساختن آبادی می پردازد که مادرش هنگام بازگشت از یشلاق آیرارات ناگاه به درد زایمان گرفتار شده او را در ناحیه باسن در نزدیکی محل پیوند رودهای مورتس[۵] و ارس بر سر راه زائیده بود. او این آبادی را احداث و بنام خود واغار شاوان[۶] نام نهاد. او آبادی مستحکم واردگس[۷] را نیز به برج و بارو مجهز ساخت که بر ساحل رود کا ساخ واقع بود و در باره آن نیز افسانه ها چنین می گویند:

واردگس کودک کوچید و رفت
از ولایت توه[۸]، نزد رود کاساخ[۹]
آمد و نشست در تپه شرش[۱۰]
و شهر آرتمید، نزد رود کاساخ

---

۱ - موسس خورناتسی (موسی خورنی) ، تاریخ ارمنیان ، ترجمه ،پیشگفتارحواشی وپیوست ها توسط ادیک باغداساریان، تهران ۱۳۸۰.

۲ - به نظر پروفسور روبرت تامسون، اینان از قوم هون- بلغار بودند:
(Moses Khorenatsi, History of the Armenians, translated by Robert Thomson, 1980, p.211.

۳ - basen ولایتی در استان آیرارات از ارمنستان بزرگ. نام آن با قوم پاسیان و یا باسیان مرتبط است که گزنفون از آنان یاد کرده است. این ولایت در حوالی شعب شمالی رود ارس واقع است. (ا.گ.).

۴ - khazir یا قوم خزر، اینان ملتی متعلق به اقوام ترک زبان بودند و پس از لشکر کشی هون ها (سده ۴م.) به اروپای شرقی رخنه کردند وسپس در حاشیه دریای خزر و شمال کوه های قفقاز سکونت یافتند. در سال ۶۲۶ و ۶۲۷ با حکومت بیزانس در برابر ایران متحد شدند و در سال ۶۳۰ به جنوب سرازیر شده شهر تفلیس را ویران کردند و به آلبانیا رخنه کردند و در همین سال به ارمنستان لشکرکشی کرده در نزدیک دریاچه سوان سپاه ایران را شکست دادند. اما بعلت شورش های قومی در سرزمین خود مجبور به بازگشت شدند. از سده نهم لشکرکشی آنان متوقف گردید. (ادیک باغداساریان ،ا. گرمانیک.).

۵ - murts

۶ - vagharshavan

۷ - vardges

۸ - t'oh

۹ - kasakh.(ا.گ.) یکی از شعب رود ارس.

۱۰ - shresh

تا بر در پادشاه یرواند حلقه زدند» {۱۳۷}

این جا سخن در باره نخستین، کوتاه- زندگانی[۱] در نسل هایک است که خواهرش را واردگس به همسری گرفت و این آبادی را بنا نهاد، جایی که تیگران میانی اشکانی نیمی از اسیران یهود را مستقر ساخت و در نتیجه این محل به شهرک پررونق بازرگانی تبدیل شد. اکنون واغارش آن را محصور به برج و بارو و سنگرهای مستحکم نمود و واغارشاباد نام نهاد که شهر جدید[۲] (نیز خوانده می شود.).

او پس از بیست سال پادشاهی درگذشت. دیگران نیز صرفا" زندگی کرده اند ولی من می گویم که او نسبت به بسیاری از پادشاهان ضعیف، بعد از مرگ نیز با نام نیک خویش زنده است. زیرا انبوه ملل شمالی در زمان او یعنی خزیرها و باسیلها {۱۳۸} به رهبری شخصی وناسپ- سورهاپی[۳] از گذرگاه چورا {۱۳۹} خارج شد به این سوی رود کور می گذرند. واغارش با سپاهی عظیم و مردانی دلیر به مقابله آنان می رود و آنان را نابود ساخته اجسادشان را به دشت می اندازد و در مسیری طولانی آنها را تعقیب نموده از گذرگاه چورا عبور می کند. دشمنان اینجا را دوباره به صحنه کارزار بدل ساختند، گرچه دلاوران ارمن آنان را به فرار واداشتند لیکن واغارش بدست کمانگیران پرتوان کشته شد.

در سال سوم پادشاهی آرتاوان[۴] پارسی پادشاهی بدست پسرش خسرو[۵] افتاد. او بی درنگ سپاهیان ارمن را متحد ساخته برای گرفتن انتقام خون پدرش از کوه بزرگ گذشت، آنگاه بزور نیزه و شمشیر این ملل مقتدر را بیرون رانده و یکصدم مردان نخبه را به گروگان گرفت و تندیسی را با نوشته یونانی به نشانه حکومت خویش برپا ساخت تا فرمانبرداری خود را به رومیان نشان دهد.

ع

اینکه این مطالب از کجا اقتباس شده اند.

این مطالب را بارداسان {۱۴۰} که اهل ادسا است برایمان نقل می کند زیرا او در زمان آنتونیوس آخر[۶] تاریخنگار بود. وی نخست پیرو فرقه والنتیانوس[۷] بود اما بعدها روگردان شده کذب آن را نمایان ساخت لیکن خود به حقیقت نایل نگردید بلکه تنها از او جدا گشته فرقه ای نو بنا نهاد. اما تاریخ را تحریف نکرد، زیرا در سخن پر توان بود، او حتی راضی به نوشتن صحیفه ای به آنتونیوس گردید و بر علیه فرقه مرقیونی[۸] و علیه تقدیر و در باره پرستش بتان کشور ما نگاشت.

زیرا او به این امید به سرزمین ما آمد تا پیروانی در میان مشرکان وحشی بیابد اما وقتی از او استقبال نشد، به دژ آنی وارد گردید و تاریخ پر ستگاهی را که شامل اعمال پاد شاهان نیز بود مطالعه کرد. او رویدادهای زمان خویش را نیز بدان افزود و همه را به آشوری و آنگاه از آن به یونانی ترجمه نمود. وی در کتابش در باره عبادات پرستشگاهی نقل می کند که تیگران آخر

---

[۱] - کوتاه زندگانی در برابر واژه ساکاواکیاتس (sak'avak'iats) ارمنی آمده است. (ا.گ.).
[۲] - به ارمنی nor- kaghak.
[۳] - vnasep'-surhap'i
[۴] - art'avan یا اردوان، از artabanu پارسی باستان به معنی پرتو دادگستری. (ا.گ.).
[۵] - khosrov مطابق آگاتانگفوس تاریخنگار ارمنی سده پنجم وی پدر تیرداد بزرگ بود. (ا.گ.).
[۶] - antonios
[۷] - valentianos شخصی یهودی ساکن اسکندریه بود که در نیمه نخست سده دوم در مصر متولد گردید. (ا.گ.).
[۸] - مرقیون یا مارکیون یا مارسیون (Marcion) بنیانگذار یکی از فرقه های بدعتگزار در مسیحیت بود. وی از اهالی بندر سینوپ (دریای سیاه) و پسر اسقفی بود. در سال ۱۴۰م. به روم رفت و در محفل مسیحیان شرکت کرد اما کشیشان او را به دلیل عقاید ویژه اش به عشاء ربانی راه نمی دادند. لذا از کلیسا جدا شده بدعتگزار فرقه جدیدی شد. (ا.گ.).

پادشـــاه ارمن مزار برادرش ماژان، رئیس کاهنان را در باگاوان واقع در ناحیه باگراوانه[۱] گرامی داشـته بر مقبره محرابی بر پا می سـازد تا کلیه رهگذران از قربانی های آنجا بهره ببرند و مهمانان برای بتوته پذیرفته شوند. آنگاه واغارش در اول سال نو در آستانه ناواسارد[۲] جشنی مردمی مقرر داشت. ما از پادشاهی آرتاوازد تا (بر پا ساختن) تندیس خسرو را از این کتاب تاریخ برگزیده و برایت به رشته تحریر در آوردیم.

اینکه آگاتانگغوس چگونه [این رویدادها را] به اختصار روایت کرد

همانگونه که گفتیم، پس از پادشاهی واغارش پسـرش خسـرو که پدر تیرداد بزرگ قدیس بود جانشین وی گردید. آگاتانگغوس[۳] کاتب زبردست تیرداد در باره او و اصلش به اختصار سخن می گوید و مرگ پادشاه آرتاوان پارسی، انقراض حکومت پارتیان بدست اردشیر پسر ساسان، مغلوب شـدن در زیر فرمان او، انتقامجویی خسـرو پدر تیرداد و ویران نمودن کشـور پارس و آسـورسـتان را کم و بیش نقل می کند. پس از آن می گوید که خسـرو (پیغامی) برای کشـور اصلیش، نواحی کوشـانها، فرستاد تا اقوامش به کمک او بیایند و با اردشیر مقابله نمایند. اما می گوید که آنان به (خسرو) توجه نکردند، زیرا به حکومت ارد شیر متمایل تر و هم پیمان تر بودند تا به هم اصـلشـان و حکومت برادریشـان و لذا خسـرو بدون آنان خواسـتار انقامجویی می شـود. (آگاتانگغوس) افزون بر این نقل می کند که (خسرو) بدین ترتیب در طول ده سال غالبا" سرتاسر کشور آنان را ویران و خالی از سکنه می کرد. پس از آن ورود ریاکارانه آناگ[۴] را نقل می کند که مجذوب قول اردشـیرگردید که گفت: «من سـرزمین بومی و موروثی تان پهلو[۵] را دگر بار به شما باز خواهم گرداند و ترا با تاج شکوهمند خواهم ساخت». لذا آناک نیز قبول کرده خسرو را بقتل می رساند.

اینک، اگر چه آکاتانگغوس این رویداد ها را به اختصـار نقل کرد اما من مایلم تاریخ این زمان را از سرچشمه اصلی بطور مفصل و مملو از آگاهی های درست بنویسم.

۸۵
دلاوری های تیرداد در جنگهای آلبانیا جایی که پادشاه باسیلها را از وسط دو نیم کرد

و اما پادشاه تیرداد با تمامی سپاهیان ارمنستان وارد دشت گارگاریان[۶] شده با شمالیان روبرو می گردد و با آنها می جنگد{۱۵۲}. وقتی که دو طرف به یکدیگر می رسـند او همچون پیلتنان می تازد و انبوه دشمنان را بدو نیم می شکافد. از توصیف سرعت دست او عاجزم و اینکه چگونه

---

[۱] – bagrevand. ولایتی در استان آیرارات در ارمنستان بزرگ به وسعت ۵۲۷۵ کیلومتر مربع که اکنون با جلگه های آلاشگرد تطابق دارد. (ا.گ.).

[۲] – navasard نخستین ماه از سالنامه ارمنی (۱۱اوت تا ۹ سپتامبر) مترادف na'va'sard پارسی متشکل از nava (نو) (در اوستایی، nava پارسی nav نو، کردی nu) و sard (سال) (اوستایی sare'za' یعنی سال) از همین کلمه nausardil آسوری (سال نو) اخذ شده است. (ا.گ.).

[۳] – agatangeghos تاریخنگار سده پنجم ارمنی صاحب "تاریخ آگاتانگغ" که به زبانهای یونانی، تازی، گرجی، حبشی، لاتین، اسلاوی و جز اینها ترجمه شده است. کتاب او در واقع "تاریخ ارمنیان" می باشد. او در این کتاب بویژه در مورد تیرداد سوم و داستان گرایش او به مسیحیت و شرح زندگانی گریگور روشنگر بنیانگذار رسمی مسیحیت در ارمنستان سخن می گوید.این نام از یونانی ماخوذ است که به معنی "فرشته نیک" می باشد. (ا.گ.).

[۴] – 'anak- پدر گریگور روشنگر که حاکم بلخ بود و زمانی که میان اردوان شاهنشاه اشکانی و اردشیر ساسانی جنگی رخ داد وی از اردشیر طرفداری کرد و با خسرو آرشاگونی (اشکانی ارمنی) پادشاه ارمنستان مخالفت نمود و او را بقتل رساند. این نام بزبان پهلوی معنی "ریاکار و جانی" را می دهد. چنانکه پیدا است ارمنیان آنرا بعنوان لقبی برای سورن قاتل شاه بکار برده اند زیرا نام اصلی پدر گریگور سورن بوده است. (ا.گ.).

[۵] – p'ahlav یا پهلو یا پارت (پرتوه) زیستگاه پارتیان یا اشکانیان. (ا.گ.).

[۶] – دشت گارگار واقع در شمال شرق دریاچه سوان. (ا.گ.).

مردان بیشـــماری از او ضـــربت خورده در می غلتیدند و مانند ماهیانی که از تور پر ماهیگیر ماهر بزمین افتاده و بالا - پائین می جستند، به زمین می افتادند. پاد شاه با سیلیان با مشاهده این امر نزد پادشـاه آمده طناب چرم پوش بافته شـده از تار را از روی اسـب برداشـته از پشـت با تمام قدرت پرتاب می کند و با موقعیت از شـــانه چپ تا زیر بغل راســـت او می افکند، زیرا (تیرداد در این لحظه) دستش را بلند کرده بود تا با شمشیرش یک ضربه وارد سازد؛ او زره ای با حفاظهای محکم بر تن داشت که تیرها بر آن حتی خطی نمی اندختند. چون پاد شاه با سیل ها قادر به حرکت پیلتن نشده از جایش (طناب) را بر سینه اسب انداخت، اما نتوانست بر اسب تازیانه زند بنابراین تهمتن با چالاکی طناب را با دسـت چپ گرفته با قدرت به طرف خویش کشـید و با ضـربه موفق شـمشـیر دولبه اش آن مرد و گردن و سر اسبش را به دو نیم کرد.

اما چون کلیه سپاهیان دیدند که پاد شاه و جنگجوی نیرومند شان چگونه توسط چنان بازوی پرتوان بدو نیم شـده پای به فرار نهادند؛ تیرداد آنان را تعقیب نموده تا کشـور هون ها[1] راند، اگر چه ضربه کوچکی به سپاهش وارد نشد و بسیاری مردان بزرگ جان باختند و آرتاوازد ماندااکونی اســـپهبد کل ارمن جان از کف داد، اما تیرداد به رســـم اجدادی از آنان گروگانهایی گرفت و بازگشت. بدین ترتیب سرتاسر شمال را یکپارچه نموده سپاه گرانی گردآورد و بر علیه شاپور پسر اردشیر به پارس حمله کرد و چهار تن از افرادش را به فرماندهی سپاه گماشت: نخست به مهران[2] پیشوای گرجیان بخاطر دیانت مسیحی اش اطمینان کرد سپس اسبد باگارات، منوچهر[3] پیشوای رشـتونیان و واهان پیشـوای آماتونیان. اما در باره مهران و ایمان آوری گرجسـتان بعدا" سـخن خواهیم گفت.

در باره نژاد آراوغیان[4] واینکه این طایفه از کجا ناشی گردیده است

در زمان او، آراوغیان که از ملت آلانیان و نیز از نزدیکان سـاتنیک بودند همراه او آمده با قومشان در شمار ناخارارهای کشور ما بعنوان خویشان ملکه بزرگ در آمدند. در زمان خسرو پدر تیرداد، آنان با یکی از دلاوران مهاجر باسیلها[5] خویشاوند سببی گشتند.

خورنی در باره هون ها نیز اشاره دارد. چنانکه در بالا اشاره شد در فصل ۸۵ از کتاب دوم آمده است که تیرداد پادشاه ارمنستان با باسیلها می جنگد و پادشاه آنان را دو نمی کرده سپاه آنان را تا سرزمین هون ها تعقیب می کند.

در بخش دیگر خورنی به فعالیت های ترویجی مسروپ ماشتوتس مبدع الفبای ارمنی می پردازد و گروهی از مشرکان را تا سرزمین مورد تعقیب قرار می دهد.

(موسی خورنی، کتاب سوم، فصل ۶۰)

۶۰

موعظه مجدد مسروپ و عزیمت مترجمان به بیزانس

---

[1] - هون ها. این نام توسط نویسندگان باستانی ارمنی بطور نامشخصی بکار رفته است. اینان را با کوشانیان برابر دانسته اند [مطابق آگاتانگغوس]. (ا.گ.).

[2] - mihran

[3] - به ارمنی manatchihr. (ا.گ.).

[4] - araveghian خاندان اشرافی فئودال ارمنی در فهرست رزمی ارمنی دارای ۵۰۰ سواره نظام هستند. در گاهنامه دارای مقام ۴۹ می باشند. (ا.گ.).

[5] - basil اصلا" متعلق به نژاد هون و بلغاری هستند. (ا.گ.).

مسروپ در بیابان شاغگومک[۱] و جاهای خنک مانده آموزش نخستین گروه ها را بپایان برد. او به آنان هنر نمی آموخت بلکه گویی چون رسولان به شاگردانش الهام می داد. سپس سرپرستانی از شاگردانش، غوند و ینوک را در ا سپر، گیند سکوبای آنان را در درجان، اما دانان[۲] را در ناحیه یکغیاتس می گذارد و خود به آیرارات آمده به گوغتن نخستین محل اقامتگاهش می رود.

از آنجا که ریشـــه ناگوار باقی مانده از آیین شـــرک در دوران هرج و مرج دگرگون نمایان گشته و در میان بسیاری از افراد گسترش یافته بود، آن خوش سعادت به کمک گیت[۳] پسر خلف شابیت[۴] که حاکم آن ناحیه بود، آنان را نابود ساخت. نیز آگاهی یافت که آموزگاران ا صلی این آیین دروغین در نواحی باغاس[۵] هستند. او بدانجا رفت و بسیاری را ارشاد نموده افراد کمی را به گونه ای بازگشت ناپذیر به کشور هونها رانده. کار آموزش آن نواحی را به سکوبایی بنام موشغ[۶] سپرده خود به نواحی دره گاردمان بازگشت زیرا شنید که پیروان همان فرقه در آنجا نیز بوده اند. با یافتن ایشان، آنها را نیز به راه را ست راهنمایی کرد. حاکم گاردمانیان را که نامش خورس[۷] بود دگر بار به راه راســت رهنمون گردید. آشـــوشـــا بدشـــخ[۸] گوگاریان[۹] از او دعوت بعمل آورده در خواســت می کند تا برای همان کار به ناحیه تاشـــیرک[۱۰] قلمرو تحت حاکمیتش بیاید. او نیز راهی آنجا گردید. بهتر و اساســی تر از شــاگردان دیگران به تعلیم پرداخت. در این زمان شــخصــی بنام آردزیل[۱۱] پادشاه گرجستان شده بود.

مسروپ سپس بازگشته او و ساهاک بزرگ همان شاگردان، هوسپ[۱۲] و دوست دیگرش که از روســتای کوغب[۱۳] بود و یزنیک[۱۴] نام داشــت را به شــهر ادســیای میانرودان گســیل داشــتند تا کتابهایی را در آنجا از نخستین پدران مقدس بیابند و بی درنگ به زبان ما ترجمه کرده همراه خود بیاورند تا با همین گونه کارها به بیزانس فرستاده شوند. آنان از چند تن دروغگو نامه های فریبنده دریافت کردند مبنی بر اینکه ساهاک بزرگ و مســروپ در تدارک فرســتادن دیگران به بیزانس می باشـــند، از این رو آنان نســـبت به تعالیم خیر علاقه مند شـــده بدون فرمان آموزگاران از آنجا مســـتقیما" راهی بیزانس شـــدند و با کســـب تبحر کامل در ادب یونان اقدام به ترجمه و نگارش نمودند. دوســـتان هم شـــاگردی آنها که نامشـــان غوند و کوریون[۱۵] بود به آنان حســـد بردند و خودکامانه برخاسته و به بیزانس نزد ایشان رفتند. آنگاه هوهان[۱۶] و آردزان[۱۷] نیز نزد آنان شتافتند که ساهاک و مسروپ پیشتر به آنجا فرستاده بودند و اما ایشان با مسافرت آرام در قیصریه مدتی دراز اقامت کردند. سکوبا ماکسیمیانوس بیزانس از تمام آنها پیشواز پرشکوهی بعمل آورد.

---

۱ shaghgomk

۲ – danan

۳ – ’git یا ’giut نام و واژه ارمنی به معنی "کشف، پیدایی". (ا.گ.).

۴ – shabit یا savat نامی آشوری به معنی شنبه. (ا.گ.).

۵ – baghas یا baghasak’an-ashkharh یا baghsak’an-k’oghmer یا پایتاکاران استانی در ارمنستان بزرگ بوسعت ۲۱،۰۰۰ کیلومتر مربع. این نام احتمالا" ازنام قوم "بال" یا "باغ" گرفته شده است. چندین نام جغرافیایی دیگر از این قوم تا کنون باقی مانده است. (ا.گ.).

۶ – mushegh

۷ – khurs

۸ – ashusha

۹ – مردم گوگارک gugark. یکی از استانهای ارمنستان باستان و یکی از چهار قلمرو بدشخ ها (مرزبان ها) در زمان اشکانیان ارمنی. (ا.گ.).

۱۰ – tashirk ولایت چهارم از سرزمین بدشخی گوگارک. (ا.گ.).

۱۱ – ardzil

۱۲ – hovsep

۱۳ – koghb روستایی رد ولایت tchak’at’k واقع در استان آیرارات. (ا.گ.).

۱۴ – ’yeznik. یزنیک اهل کوغب که به کوغباتسی معروف است. فیلسوف مشهور ارمنی و یکی از برجسته ترین اندیشمندان و شخصیت های اجتماعی و فرهنگی سده پنجم میلادی است. (ا.گ.).

۱۵ – k’oriun صاحب تذکره مسروپ ماشتوتس. (ا.گ.).

۱۶ – hovhan

۱۷ – ardzan نام مذکر منشعب از واژه ardzan به معنی تندیس همانند نام صنم که همان معنی را دارد. (ا.گ.).

آگاتانگغوس تاریخنگار ارمنی سده پنجم میلادی در کتاب «تاریخ ارمنیان» به هون ها و کوشان ها اشاره دارد[۱]:

«در آغاز سال بعد خسرو پادشاه ارمنستان به سازماندهی سپاه و گردآوری جنگجویان پرداخت. او از میان اَرّانیان و گرجیان سپاهی فرهم نمود و گذرگاه های اَرّان ۲ و چورا ۳ را در نوردید و سپاه هون ها ٤ را بیرون آورد و سراسر سرزمین پارس را زیر سم اسبانش گرفت و به آسورستان لشکر کشید و تا دروازه های تیسفون پیش رفت. تمام کشور و شهرها و روستاهای آباد را ویران ساخت و سراسر آن دیار را به خرابه بدل نمود زیرا در صدد بود حکومت پارس را نابود سازد. همزمان قصد داشت عهد کرده بود تا با کینه جویی بسیار به خاطر عزل-قدرت خاندانش از پارسیان انتقام بگیرد. او کینه فراوان در سینه داشت و می خواست انتقام کامل بگیرد و با سپاه گران خود آنان را تهدید می نمود زیرا از دلاوری و شجاعت آنان اطمینان داشت. بزودی اَرّانیان، لپین ها[۵]، چیغب ها[۶] و کاسپ ها[۷] به یاری او آمدند و با دلاوری و ساز و برگ و اسبانشان آماده نبرد شدند و دیگران از آن مکان نیز به آنان پیوسته بتا انتقام خون اردوان را بگیرند».

آگاتانگغوس در باره کوشانیان نیز چنین نوشته است:

«اگر چه او نگران قوم خویش و خویشاوندانش بود که تحت فرمان استخریان قرار گرفته و به زندگی تحت یوغ آنان تن در داده بودند و اگر چه خسرو سفیری نزد سران قوم خود فرستاده بود تا به کمک او بیایند و از پادشاهی وی حمایت نموده از میان کوشانیان[۸] و از سرزمین اصلی خود جنگجویان و دلاوران بسیار گرد آورند. با این حال سران و پیشوایان قوم پارت از او تاسی نکردند، زیرا اینان به فرمانبرداری از اردشیر رضایت داده بودند. بجای این که از قوم خود و برادری شان پشتیبانی کنند»[۹]

موسی خورنی نیز در کتاب دوم «تاریخ ارمنیان» در چند جا به کوشانیان اشاره کرده است:

۲

پادشاهی آرشاک و فرزندانش؛
نبرد با مقدونیان و دوستی با رومیان

چنانکه گفتیم، شصت سال پس از مرگ اسکندر[۱۰]، آرشاک دلاور در شهری به نام بهل با مک {۷۱} در کشور کوشانیان[۱۱] بر پارتیان شاهی کرد. با جنگ های سخت و دشوار سرتا سر شرق را تصرف می کند و مقدونیان را نیز از بابل می راند. او آگاه می شود که رومیان نیرومند

---

[۱] – آگاتانگغوس، «تاریخ ارمنیان» (به زبان ارمنی). ایروان: ۱۹۷۷. بخش ۱۹، ص ۳۲.
[۲] – در سده های میانه دروازه یا گذرگاه اران به گذرگاه داریالی در کوه های قفقاز اتلاق می شد.
[۳] – گذرگاه چورا، گذر تنگی است که میان شرق کوه های قفقاز و دریای خزر قرار داشت.
[۴] – هون ها در سده های ۴-۲ در صحنه ظاهر شدند و به نظر می رسد ترکیبی از اقوام او گرایی و آسیایی باشند. در سده ۴م. به سوی غرب حرکت کردند. و با گوت ها برخورد نمودند. در سده ۵م. رهبر آنان آتیلا شهرت داشت و بحران شدیدی در امپراتوری روم غربی و بیزانس پدید آورد. بخشی از این قوم در شمال قفقاز استقرار یافت و با ایران ساسانی در ستیز بود.
[۵] – لپین ها قومی در کاختی گرجستان بودند.
[۶] – چیغب ها در ناحیه چیغب کوه های قفقاز و شمال کاختی استقرار داشتند.
[۷] – کاسپ ها نیز قومی قفقازی بودند که در نواحی شرق اَرّان در ساحل دریای خزر می زیستند و دریای کاسپین به مناسبت نام آنان چنین شهرت دارد.
[۸] – کوشانیان حکومتی در آسیای میانه در افغانستان امروزی و شمال هند داشتند. اینان قومی کوچ نشین بودند.
[۹] – آگاتانگغوس، بخش ۲۰، ص۳۲.
[۱۰] – خورنی ۶۰= ۱۰ + ۱۹ + ۳۱ را در نظر دارد. در حالی که اگر آغاز پادشاهی آرشاک را سال ۲۴۷ پ.م. بدانیم (بنا به نظری دیگر ۲۵۰ پ.م.)، ۷۶ (و یا ۷۳) سال به دست خواهد آمد (از سال ۳۲۳). بنابر این خورنی تقریبا" سالهای میان سال مرگ اسکندر تا آغاز حکومت سلوکیان (۳۲۳ تا ۳۱۱) را حساب نکرده است. این نظریه نیز وجود دارد که آغاز حکومت سلوکی را ۳۲۲ و به قدرت رسیدن پارتیان را در ۲۶۰ می داند بنابراین فاصله ۶۰ سال به دست می آید. (ا. گ.).
[۱۱] – "سرزمین کوشان" اغلب در متون ارمنی به کارمی رود و به گونه ای مبهم به آسیای مرکزی دلالت دارد و گاهی کوشانیان با هون ها برابر می گردند. (ا. گ.).

گشته بر سرتاسر غرب و دریا (حکومت می کنند) و معادن زر و سیم را از اسپانیائیان غصب کرده با پیروزی بر گالاتیان[۱] آنان و نیز پادشاهی آسیائیان را زیر فرمان خود در آورده اند. (از این رو آرشاک) با فرستادن سفیران خواستار هم پیمانی می شود تا (رومیان) به مقدونیان یاری ندهند، (و از جانب خود قول می دهد) سالانه صد آنکار[۲] تنها به عنوان هدیه و نه خراج بپردازد.

بدین سال او سی و یک سال زمام امور را در دست داشت، پس از او فرزندش آرتا شس[۳] بیست و شش سال حکم می راند. آنگاه فرزند وی آرشاک که به کبیر ملقب است جانشین او می گردد[۴]؛ با دمتری و آنتیکونوس فرزند دمتری می جنگد که با سپاه مقدونی در بابل به او حمله می کند و در نبرد به اسارت در آمد؛ آرشاک او را دستگیر کرده با زنجیرهای آهنین به سرزمین پارتیان می برد؛ و بدین سبب ملقب به سیریپیندس{۷۲}[۵] می گردد، اما برادرش آنتیوکوس سیدیایی[۶] با آگاهی از رفتن آرشاک، سوریه[۷] را متصرف می شود، لیکن آرشاک همراه دوازده بیور سپاهی دگر بار باز می گردد؛ آنتیوکوس با گرفتاری سخت در فصل زمستان، در تنگه ای با او روبرو می شود و همراه سپاهیانش نابود می گردد و آرشاک بر یک سوم از گیتی دست می یابد. آنگونه که از (کتاب) چهارم تاریخ معتبر هرودوت{۷۳} بر می آید،جهان به سه بخش تقسیم شده و آنها را اروپا، لیبیا و آسیا می نامد که آرشاک آنرا به چنگ آورد.

۶۷

اینکه آگاتانگغوس چگونه [این رویدادها را] به اختصار روایت کرد

همانگونه که گفتیم، پس از پادشاهی واغارش پسرش خسرو که پدر تیرداد بزرگ قدیس بود جانشین وی گردید. آگاتانگغوس[۸] کاتب زبردست تیرداد در باره او و اصلش به اختصار سخن می گوید و مرگ پاد شاه آرتاوان پار سی، انقراض حکومت پارتیان بد ست ارد شیر پ سر ساسان، مغلوب شدن در زیر فرمان او، انتقامجویی خسرو پدر تیرداد و ویران نمودن کشور پارس و آسورستان را کم و بیش نقل می کند. پس از آن می گوید که خسرو (پیغامی) برای کشور ا صلیش، نواحی کو شانها، فر ستاد تا اقوامش به کمک او بیایند و با ارد شیر مقابله نمایند. اما می گوید که آنان به (خسرو) توجه نکردند، زیرا به حکومت اردشیر متمایل تر و هم پیمان تر بودند تا به هم ا صلشان و حکومت برادریشان و لذا خسرو بدون آنان خواستار انقامجویی می شود. (آگاتانگغوس) افزون بر این نقل می کند که (خسرو) بدین ترتیب در طول ده سال غالبا"

---

[۱] – گالاتیان مردمان سرزمین گالاتیا در آسیای صغیر بودند که به سال ۲۵ پ.م. به تصرف رومیان در آمد . مرکز سرزمین آنان انکورا (یا آنقره، آنکارا) نام داشت. (ا. گ.).

[۲] – کانکار مقیاس وزنی برابر با ۴۵ کیلوگرم بود. تقریبا" معادل یک قنطار است. (ا. گ.).

[۳] – احتمالا" منظور خورنی اردوان برادر زاده آرشاک است که در مرز سده های سوم و دوم پیش از میلاد حکومت کرد. زیرا بعضی نویسندگان قدیم تیرداد اول برادر آرشاک را با او اشتباه کرده وقایع سلطنت او را به آرشاک نسبت داده اند. اردوان پسر تیرداد اول بود که (۲۱۴ تا ۱۹۶ پ.م. حکومت کرد و ظاهرا" خورنی تیرداد را به جای اشک اول فرض نموده است (که از سال ۲۴۷ تا ۲۱۴ پ.م. پادشاهی کرد. یعنی حدود ۳۳ سال). (ا. گ.).

[۴] – شاید منظور مهرداد اول باشد که از ۱۷۴ تا ۱۳۶ پ.م. حدود ۲۸ سال پادشاهی کرد. (ا. گ.).

[۵] – دمیتریوس دوم نیکاتور در سال ۱۴۱ اسیر شد (حکومتش ۱۴۶ تا ۱۲۵ پ.م.). (ا. گ.).

[۶] – آنتیوخوس هفتم (Antiochus VII Sidetes) یا آنتیوخوس سیدت پادشاه سلوکی (۱۲۹– ۱۳۸ پ.م.). (ا. گ.)

[۷] – خورنی به صورت آسوریک Asorik به کار می برد .سرزمین باستانی در خاور نزدیک، میان دریای مدیترانه و فینیقیه، میانرودان بابل، صحرای عربستان و یهودیه و کیلیکیه و کوماگن. تقریبا" مطابق با سرزمین آشور. کشور سوریه امروزی بخشی از آن را تشکیل می دهد. (ا. گ.).

[۸] – Agatangeghos تاریخنگار سده پنجم ارمنی صاحب "تاریخ آگاتانگغ" که به زبانهای یونانی، تازی، گرجی، حبشی، لاتین، اسلاوی و جز اینها ترجمه شده است. کتاب او در واقع "تاریخ ارمنیان" می باشد. او در این کتاب بویژه در مورد تیرداد سوم و داستان گرایش او به مسیحیت و شرح زندگانی گریگور روشنگر بنیانگذار رسمی مسیحیت در ارمنستان سخن می گوید.این نام از یونانی ماخوذ است که به معنی "فرشته نیک" می باشد. (ا.گ.).

سرتاسر کشور آنان را ویران و خالی از سکنه می کرد. پس از آن ورود ریاکارانه آناگ[۱] را نقل می کند که مجذوب قول اردشیرگردید که گفت: «من سرزمین بومی و موروثی تان پهلو[۲] را دگر بار به شما باز خواهم گرداند و ترا با تاج شکوهمند خواهم ساخت». لذا آناک نیز قبول کرده خسرو را بقتل می رساند.

اینک، اگر چه آکاتانگغوس این رویداد ها را به اختصار نقل کرد اما من مایلم تاریخ این زمان را از سرچشمه اصلی بطور مفصل و مملو از آگاهی های درست بنویسم.

۶۸
در باره خاندان های پادشاهی که اقوام پارتی از آنان منشعب شدند

کتاب مقدس برای ما روایت می کند که ابراهیم از زمان آدم بیست و یکمین پیشوا محسوب می گردد و قوم پارتیان از او ناشی شده است. زیرا (کتاب مقدس) می گوید ابراهیم پس از مرگ سارا[۳]، کتورا[۴] را بزنی گرفت که یمران[۵] و برادرانش از او زاده شدند و ابراهیم در زمان حیاتش آنان[۶] را از اسحاق جدا ساخته و کشور شرقی[۷] فرستاد. قوم پارتی از آنان پیدا گشت. آرشاک دلیر از آنها است که در برابر مقدونیان شورش کرد و سی ویک سال در کشور کوشان و پس از او، فرزندش آرتا شس بیست و شش سال آنگاه فرزندش آرشاک پاد شاهی کردند که ملقب به کبیر گردید و آنتونیوس را کشت و برادرش واغارشاک را به پادشاهی ارمنستان گمارده نایب خویش ساخت. اما خودش به بُهل کوچید و سی و سه سال پاد شاهیش را در اینجا استوار نمود؛ از این رو اخلاف او پهلو نام یافتند، همانگونه که اعقاب برادرش واغارشاک به خاطر نیایشان اشکانی نامیده شدند.

و پاد شاهان پهلویک اینانند. پس از آرشاک بزرگ، در سال سیزدهم پاد شاهی واغارشاک ارمن، پادشاهی او بدست آرشاک می افتد که سی سال و آنگاه آرشاک، سی ویک سال، و پس از او آرشز بیست سال. آنگاه آرشاویر بیست و شش سال پاد شاهی می کند. او سه پسر و یک دختر داشت و چنانکه پیشتر گفتیم نام ارشد آنان آرتاشس و دومی کارن و سومی سورن بود اما دخترش کوشم[۸] نام داشت.

اینک آرتا شس پس از مرگ پدرش در صدد حکومت موروثی بر برادرانش برآمد، پذیرش این امر توسط آنان بخاطر سخنان التماس آمیز و قانع کننده نبود بلکه او با تهدید و زور بر آنان قائق آمد و آبگار میان پیمان و قراردادی بر قرار ساخت تا آرتاشس بطور موروثی پادشاهی کند اما برادرانش در صورت فقدان در نسل او بترتیب ارشدیت از پادشاهی برخودرار گردند. و آرتاشس با کسب این (موافقت) از آنان مناطقی را به ایشان اعطاء نموده بنام هر یک خاندان های

---

[۱] – ’anak– پدر گریگور روشنگر که حاکم بلخ بود و زمانی که میان اردوان شاهنشاه اشکانی و اردشیر ساسانی جنگی رخ داد وی از اردشیر طرفداری کرد و با خسرو آرشاگونی (اشکانی ارمنی) پادشاه ارمنستان مخالفت نمود و او را بقتل رساند. این نام بزبان پهلوی معنی "ریاکار و جانی" را می دهد. چنانکه پیدا است ارمنیان آنرا بعنوان لقبی برای سورن قاتل شاه بکار برده اند زیرا نام اصلی پدر گریگور سورن بوده است. (ا.گ.).

[۲] – p’ahlav یا پهلو یا پارت (پرتوه) زیستگاه پارتیان یا اشکانیان. (ا.گ.).

[۳] – "سارا" یا "ساره". (ا.گ.).

[۴] – ketura در کتاب مقدس (سفر پیدایش باب ۲۵ آیه نخست) بنام قطوره یاد شده است. (ا.گ.).

[۵] – yemran

[۶] – در کتاب مقدس، سفر پیدایش باب ۲۵، آیات ۱ تا ۵ فرزندان ابراهیم از قطوره چنین ذکر شده اند: زمران، یقشان، مدان، مدیان، یشباق، شوحا. (ا.گ.).

[۷] – سفر پیدایش باب ۲۵ آیه ۶. (ا.گ.).

[۸] – k’oshm

اشـرافی ناخارای بوجود می آورد و آنها را در میان ناخارارهای دیگر مقدم و ممتاز می گرداند و نام پیشـین قومش را روی آنان تثبیت می کند تا چنین ملقب گردند؛ پهلو[۱] کارن، پهلو سـورن، اما خوهرش پهلو آ سپاهاپت[۲]، زیرا شوهرش بریا ست سپاه (منـصوب شده بود) و بدین ترتیب آنان سالیان دراز بدین گونه گذراندند تا اینکه حکومتشان منقرض شد.

ولی تو در اینجا ما را بعنوان اضـافه گو سـرزنش نکن که آنچه را قبلاً" تعریف کرده بودیم دوباره ذکر کردیم. ولی بدان از آنجا که میل داشتیم. خوانندگان ما به اقوام و خویشان روشنگر[۳] ما آشنایی کامل داشته باشند دوباره نویسی کردیم.

۷۲

خسرو با کسب کمک از فیلیپوس به جنگ در برابر اردشیر می رود

فیلیپوس بعلت اینکه شـورشـی در پادشـاهیش رخ داده بود نتوانسـت هنگهای رومیان را به کمک خسرو بفرستد اما طی فرمانی به او کمک نمود تا سرا سر آن نواحی به او یاری دهند. با دریافت این فرمان از مصـر و صـحرا تا نواحی سـاحلی پونت به کمک او شـتافتند. (خسـرو) با برخورداری از چنین انبوه سپاهیان بسوی اردشیر لشکر کشیده و در نبردی او را به فرار واداشته آسورستان و سایر کشورهای پادشاه نشین را از چنگ او خارج ساخت.

باز هم سـفیرانی برای ملل خویشـاوند پارتی و پهلویک و کشـورهای کوشـان[۴] برای تمامی سپاهها فرستاد تا نزد او آمده از ارد شیر انتقام بگیرند تا (آنگاه) خود تاج و تخت را به شایسته ترین آنان بدهد و حکومت از دست آنان خارج نگردد. اما، آنان یعنی آ سپاهاپت و سورن پهلوی یاد شـده در بالا، موافقت نکردند و از این رو خسـرو به کشـورمان بازگشـت و در حالیکه از پیروزیش چندان شـادمان نبود که از کنار کشـیدن خویشـاوندانش آزرده و غمگین. در این زمان چند تن از سفیرانی که نزد شریف ترین ملت به ژرفای گیتی[۵] یعنی بهُل[۶] اصلی رفته بودند نزد او می رسند و به او خبر می دهند که خویشاوندت وهساچان[۷] با دودمان پهلوی کارنیان از اردشیر فرمانبرداری نکرده با پیروی از ندای تو به نزدت می آید.

۷۴

در باره ورود آناک و پیدایی گریگور قدیس

بدین سان ارد شیر تا هندوستان از دست خسرو گریخت و در تنگنای شدیدی قرار گرفته قولهای گزافی به اشـراف و اعیان می داد مبنی بر اینکه اگر یکی از آنان با سـم و یا به ضـرب شمشیر او را کشته وی را از دست او رهایی بخشد، به مقامها و مناصب گوناگونی نائل خواهد گردید. او می گوید: "بویژه به شـما ای پارتی نژادان دسـیسـه چینی بر علیه او به بهانه دوسـتی آسانتر خواهد بود؛ او بعلت خویشاوندی به شما اطمینان نموده فریب خواهد خورد". آنگاه قول

---

۱ - pahlav

۲ - asp'ahap'et'

۳ - منظور گریگور روشنگر مروج مسیحیت در ارمنستان است. (ا.گ.).

۴ - kushan سرزمینی بود در شرق ایران و در خاور کشور اشکانی که در سده نخست میلادی حکومت بزرگ کوشان در آن تشکیل یافت. سرزمین کوشان شامل تمام قسمت شرقی ایران، مغرب هند و افغانستان و ترکستان امروزی بود. (ا.گ.).

۵ - منظور خورنی دورترین نقطه سرزمین آنان است. (ا.گ.).

۶ - bahl، این شهر در باکتریا (باختر) خاستگاه اصلی اشکانیان واقع بود در جلگه رود آمودریا اکنون خرابه های آن در افغانستان واقع است. (ا.گ.).

۷ - vehsatchan به معنی "دارنده پندهای نیک". غیر از اثر خورنی در منبع دیگری ذکر نشده است. (ا.گ.).

بازگرداندن خاستگاه اصلی پارت که پهلو نام داشت، شهر پادشاه نشین بهل و سرتاسر کشور کوشان را به آنان می داد. همچنین تشریفات شاهانه و نیمی از کشور آریاها و نیابت خود را قول می داد. آناک که از نژاد سورنیان پهلوی بود مجذوب این قول ها شده کشتن خسرو را بعهده می گیرد و با حیله مهاجرت، از نزد اردشیر می گریزد؛ به ظاهر سپاهیان پارس نیز او را تعقیب می کنند، گویی او را به گریز واداشته از طریق آسورستان از درون کردوک به نزدیکی مرزهای آترپاتکان می رانند. خسرو بزرگ با کسب اطلاع از این امر ناحیه اوتیک گمان می برد که آیندگان کارنیان هستند، لذا هنگی را به کمک آناک می فرستد. اینان با آناک روبرو شده بفرمان پادشاه او را به ناحیه موسوم به آرتاز، به دشتستانی می برند که بقایای جسد تادئوس[۱] رسول مقدس و اعظم ما پیدا شد.

در اینجا روایت آن پیر والامنش{۱۴۴} را بیاد می آوردم که می گوید: "از پیشینیان عادت دارم این روایت ها را از نسلی به نسل دیگر نقل کنم، مانند احادیث المپیودور[۲] در باره کوه موسوم به تارون و سیم. وقتی که آناک در دشت آرتاز اسکان یافت خوابگاه او بدون خیمه ای واقع در کنار مقبره رسول مقدس گسترده بود. می گویند مادر رو شنگر مقدس ما در اینجا باردار شد و لذا از منش و خوی والای همین رسول بهره مند گردید و در نزدیکی مزار او زاده شده کمبود فرهنگ معنوی او تکمیل شد.

آناک، دو سال پس از ورودش به ارمنستان، در سال سوم خسرو را که چهل و هشت سال پادشاهی کرد، بقتل رساند. خود او (آناک) و تمام نزدیکانش مردند و موهبت الهی تنها شامل حال او گردید که می توان گفت به خواست خداوند و به لطف رسول زاده شده و یا در رحم مادر تنویر یافت و منش و همت رسولی اش را نیز به او بخشید. آگاتانگغوس بقیه این احادیث را برایت توضیح می دهد.

پاوستوس بوزاند تاریخنگار ارمنی سده پنجم میلادی در فصل هشتم از کتاب پنجم اثر خود زیر عنوان «تاریخ ارمنیان»[۳] به کوشانیان و قوم کوشان اشاره دارد:

«فصل ۸

در باره مرگ آرشاک پادشاه ارمنستان، این که چگونه او در سرزمین خوژستان[۴] مرد، به دست خود او در دژ اندمشن[۵]، و دراماست[۶] باعث مرگ او شد.

در آن هنگام آرشاک پادشاه ارمنستان هنوز در سرزمین پادشاهی ایران در قید حیات بود، در دژ اندمشن[۷] که به دژ آنهوش[۸] نامزد است. در آن هنگام پارسیان نبرد با ارمنیان را متوقف نمودند،

---

[۱] – tadeos (از ریشه یونانی taddaios او یکی از ۱۲ رسول عیسی مسیح بود که برای ترویج مسیحیت به ارمنستان آمد و در اینجا بدست پادشاه ساناتروک کشته شد (سال ۴۶م.). بنا به روایات او کلیسای تادئوس مقدس (قره کلیسا، واقع در شمال آذربایجان غربی را بنا نموده است. (ا.گ.).

[۲] – به ارمنی volimp'iodor (Olympiodorus). بنظر می رسد تاریخنگار سده پنجم اهل تبه در مصر باشد. اما با توجه به آشنایی نزدیک او با نامهای اماکن ارمنی، بیشتر احتمال دارد که المپیودرس یکی از نامهای مستعار خورنی باشد. در این فصل او راوی داستان های مربوط به تارون محسوب می شود. (ا.گ.).

[۳] – پاوستوس بوزاند. تاریخ ارمنیان (به زبان ارمنی). ترجمه از زبان ارمنی قدیم (گرابار) به ارمنی نوین، حواشی و تفسیر و پیشگفتار توسط آکادمیسین استپان مالخاسیان. ایروان: ۱۹۶۸.

[۴] – خوزستان.

[۵] – اندیمشک در خوزستان.

[۶] - Dramast.

[۷] - Andmeshn.

[۸] - Anhush.

زیرا پادشاه اشکانی کوشانیان که در بلخ مستقر بود، بر علیه شاپور پادشاه پارسیان که از خاندان ساسانی بود اعلام جنگ نمود.

...

هنگامی که نبرد میان پادشاه کوشانیان و پادشاه پارسیان آغاز شد، سپاه کوشانیان سپاهیان پارسی را در تنگنا قرار دادند، بسیاری از آنان را دستگیر نمودند، بسیاری را کشتند و دیگران را تحت تعقیب قرار دارند و به فرار واداشتند.

...

دراستامات که خواجه دربار آرشاک پادشاه ارمنستان و نیز پادشاه بَاب[1] فرزند او بود و پیشتر حاکم دیار آنگفاتون ارمنستان نیز بود و کلیه گنج های پادشاهی ارمنستان و نیز دژهای پادشاهی ارمنستان را حفظ می نمود، هنگام به اسارت گرفته شدن آرشاک پادشاه ارمنستان، او نیز به سرزمین پارسیان به اسارت گرفته شد.

این دراستامات در هنگام جنگ پارسیان با کوشانیان حضور داشت و دلاوری های غیر قابل وصف از خود نشان داد و چنان برای پادشاه شاپور جنگید که توانست وی را از مرگ حتمی نجات دهد و بسیاری از کوشانیان را کشت و کلّه بسیاری از آنان را برای شاپور پادشاه پارسیان به ارمغان آورد و شاپور را که تحت محاصره کوشانیان قرار گرفته بود نجات داد. شاپور نیز سپس به سرزمین آشور رفت و از خواجه دراستامات سپاسگزاری فراوان نمود و از او خواست هر آرزویی دارد وی آن را عملی خواهد نمود. لیکن وی در خواست نمود که هیچ چیزی نمی خواهد غیر از این که اجازه دهد او را نزد سرور اصلی خود پادشاه آرشاک ارمنستان ببرند...»[2].

یغیشه[3] تاریخنگار ارمنی سده پنجم که در جنگ ایران ساسانی و ارمنستان در سال ۴۵۱م. شرکت داشت به سرزمین هون ها و کوشان ها اشاره دارد.

یغیشه در اثر خود تحت عنوان «در باره وارتان ونبرد ارمنیان»[4] به سرزمین «تاچکاستان»[5] یا تاجکستان اشاره دارد لیکن منظور او سرزمین آرواستان (بیت اربعه) در شمال میانرودان (بین النهرین) است که مرکزش شهر نصیبین بود و تعداد کثیری عربان در آنجا ساکن بودند این توضیح از آن جهت اهمیت دارد که گاهی مشاهده می گردد برخی از پژوهشگران و یا خوانندگان به نادرستی تاجکستان را کشور ترک ها قلمداد می کنند و یا کشور تاجیک های امروزی. گرچه در زبان ارمنی میان مردم عامی تاجکستان به معنی ترکیه نیز به کار می رود که هم از نظر معنی لغوی و محتوایی هیچ ارتباطی نه با ترک ها دارد و نه تاجیک ها و به درستی به معنی مردم یا سرزمین مردمان غیر ایرانی یا تازی[6] می باشد.

یغیشه در اثر خود به مناسبت های مختلف از کشور هون ها که «کوشانک» یا کوشان باشد، ذکر می کند:

---

[1] – یا پاپ

[2] – پاوستوس بوزاند. همانجا. ص ۲۴۹-۲۴۷.

[3] - Yeghishe.

[4] – یغیشه، وارتان و نبرد ارمنیان. ترجمه از ارمنی قدیم به ارمنی نو و نیز تفسیر و تحشیه توسط پروفسور یرواند تر میناسان. چاپ اول ایروان: ۱۹۴۶، چاپ دوم (همراه با متن اصلی گربار یا ارمنی قدیم)، ایروان: ۱۹۸۹.

[5] – یغیشه، ایروان: ۱۹۸۹، ص ۲۱و ۲۰و ۱۲۲، ۱۲۳، ۴۱۵، ۴۱۶.

[6] – دکتر بهرام فره وشی، فرهنگ پهلوی. تهران: ۱۳۵۸، ص ۵۴۲.

مغان به پادشاه یزدگرد دوم توصیه می کنند[۱] سپاهی آماده کند و همچون نبرد با یونان، به سوی کوشانیان[۲] لشکرکشی نماید. لذا او فرمانی به حکام محلی و شاهان سرزمین های تحت حکومت ساسانی می فرستد:

«ما در صدد هستیم بی درنگ برخیزیم و به مشرق زمین برویم، و به یاری خدایان حکومت کوشان ها را به اطاعت خود در آوریم. شما به محض دریافت این فرمان پیش از من به تدارک سپاه برآیید و در کشور آپار[۳] به دیدار من بیایید[۴]».

«پادشاه چون انبوه سپاهیان بربر[۵] را دید که با کمال میل به خدمت دربار ساسانی آمده بودند، بسیار شادمان گردید. او ظاهرا نیت اصلی خود را پنهان می نمود و ناخودآگاه هدایای فراوانی به آنان می بخشید. او برخاست و به سرزمین حکومت هون ها رفت که سرزمین کوشان نامیده می شود. و دو سال تمام با آنان جنگید ولی نتوانسب هیچ آسیبی به آنان برساند...[۶]».

«... لیکن در سال ۱۲م. از پادشاهی[۷] خود سپاهی بیشماری فراهم دید و به سرزمین ایتاغ ها[۸] لشکر کشید. پادشاه کوشانیان با دیدن آنان نتوانست به نبرد بپردازد و پا به فرار زد و به سوی بیابان ها شتافت و بدینوسیله خود و کل سپاه خود را نجات داد»[۹].

یغیشه در جایی دیگر از تاخت و تاز مجدد کوشانیان به ایران سخن می گوید[۱۰] (تحت عنوان کوشانیان یا مردمان سرزمین هون[۱۱]).

«(یزدگرد در سال ۱۶م.[۱۲] از پادشاهی خود دگر بار با سپاهی گران به سرزمین کوشانیان لشکر کشید و از فرغانیه گذشت و به سرزمین آپار رسید[۱۳]».

در جایی دیگر در نبرد ارمنیان برعلیه سپاه یزدگرد دوم (که برای تسخیر ارمنستان و اجبار ارمنیان مسیحی برای پذیرش آیین زرتشت به آن دیار لشکرکشی کرده بود) به آن دسته از سپاهیان ارمنی که در جنگل های آرتساخ پناه گرفته بودند می پردازد:

«آنان در جای خود آرام نمی نشستند و پی در پی سفیرانی به سرزمین هون ها می فرستادند و سپاهیان هون را تشویق می نمودند و پیمان مشترک ارمنیان با هون ها را یادآوری می نمودند که آن دو قوم به راستی بر سر آن قسم خورده بودند»[۱۴].

---

[۱] – یغیشه، همانجا.

[۲] – کوشانیان اقوامی از خانواده هون بودند که در همسایگی شمال شرق ایران در باکتر یا (خراسان امروزی) و نواحی شمالی آن می زیستند و اغلب از آن دیار به ایران تاخت و تاز می کردند. پایتخت آنان بهل یا بلخ یا باکترا بود که زادگاه زرتشت تلقی می گردید و تاریخنگاران ایرانی و غرب آنان و اخلاقشان را تحت نام هایتال که همان عنوان هپتاغ یا هپتان باشد که نگارندگان ارمنی ذکر کرده اند. اینان با نام «هون های سفید» نیز شناخته می شدند. کوشان ها در سال ۴۶۸ با شکست شدیدی روبرو شده از مرزهای شمال شرقی ایران به سوی هندوکش تغییر مکان دارد در پیشاور حکومتی برپا می سازند.

[۳] – سرزمین آپار در زمان باستان به شکل ایرانی ابرشا یا ابرشهر بود و در مرزهای شمال شرقی (خراسان امروزی) حکومت ساسانی واقع بود. شهر هرات و هریرود در اینجا قرار داشت.

[۴] – یغیشه، همانجا، ص ۲۱.

[۵] – یونانیان غیر یونانی را بربر و ایرانیان غیر ایرانی را غیر آریایی تلقی می کردند.

[۶] – یغیشه، همانجا، ص ۲۳.

[۷] – پادشاهی یزدگرد دوم از سصال ۴ تا ۱۱ مصادف با ۴۴۱/۴۴۲ تا ۴۴۸/۴۴۹ است زیرا نخستین سال حکومت او چهارم اوت ۴۳۸ تا چهارم ماه اوت ۴۳۹ بود.

[۸] – همان هپتاغ ها یا هپتال ها یا کوشانیان.

[۹] – یغیشه ، ص ۳۷.

[۱۰] – یغیشه، ص ۹۹ و ۱۲۱.

[۱۱] – یغیشه، ص ۱۴۱ و ۱۵۷.

[۱۲] – مصادف با ۴۵۳/۴۵۴.

[۱۳] – یغیشه، ص ۲۸۵ و ۲۸۷.

[۱۴] – یغیشه، ص ۲۵۹-۲۵۷.

یکی دیگر از تاریخنگاران ارمنی سده پنجم میلادی غازار پارپتسی[۱] است. او دارای آثاری تحت عنوان «تاریخ ارمنیان» و «دفتری برای واهان مامیکنیان[۲]» می باشد.

پارپتسی در تشریح جنگ پارسیان و ارمنیان به فرماندهی وارتان چنین می نویسد:

«و اما برخی از بزرگان پارسی، سوار بر کشتی شتابان به آن سوی رودخانه بزرگ متواری شدند. وارتان سپهسالار ارمن به آرشاویر کامساراکان حاکم آرشارونیک فرمان داد به سوی پارسیان تیراندازی کند زیرا وی در استفاده از تیروکمان مهارت فوق العاده داشت، او نیز صدمات و زخم های کاری بر آنان وارد نمود. زخمی ها نابود و کشتی ها غرق شدند و بسیاری از بزرگان پارسی در رودخانه هلاک گردیدند. بدین سان سپاه ارمن به خواست خداوند پیروز گردید.

سپاه آن روز در آنجا ماند اما بامدادان به حرکت در آمده از رود بزرگ کورا گذشت و به برج و باروهای شهر رسید که میان حکومت های ارّان و هون ها واقع بود»[۳].

در جایی دیگر، پارپتسی به اتحاد ارمنیان، گرجیان و هون ها در برابر پارسیان می پردازد:

« ما و آنان متحد شده پارسیان را در تنگنا قرار می دهیم. اما اگر قیصر گونه ای دیگر بیاندیشد و سودی در یاری به ما نبیند، پس من که تا کنون حاکم و مرزبان گرجستان بوده ام و دروازه های ارّان در دست من قرار دارند، با بسیاری از فرماندهان هون سوگند هم پیمانی خورده ام. آنان نیز این هم پیمانی را ارج نهاده امروز با من هم گام هستند»[۴].

در جایی دیگر نیز وی به حضور سپاه هون ها در نزدیکی استقرار سپاه مشترک ارمنستان و گرجستان اشاره می کند[۵].

سبئوس تاریخنگار ارمنی سده ۷م. در اثر بسیار ارزشمند خود تحت عنوان «تاریخ سبئوس»[۶] به ترکستان، هون ها و کوشانیان اشاره دارد.

سبئوس در بخشی از اثر خود پادشاهان پارت را بر می شمارد و می گوید:

«و چنین است شاهان پارت که از زمان آرشاک در شهستان بهل (بلخ) بر کوشانیان حکومت کردند...»[۷]

درجریان قیام واهان سپهسالار ارمنستان در برابر پیروزشاه پارسیان او می نویسد:

«آن هنگام پیروزشاه سپاه هون ها را به نبرد با آنان (ارمنیان) گسیل داشت»[۸].

در جایی دیگر چنین می نویسد:

«و اما اکنون که پیروزشاه پارس اگر چه قصد داشت سپاهی فراهم کند و به جنگ با ارمنیان گسیل دارد، لیکن چنین فرصتی به او دست نداد. زیرا اخبار رسیده از دشمنان در نواحی کوشان چنین مجالی به او نداد، زیرا شاه کوشانیان با سپاهی گران خود بر علیه او به جنگ پرداخته بود»[۹].

---

۱ - Ghazar Parpetsi.

۲ – غازار پارپتسی، تاریخ ارمنیان، دفتری برای واهان مامیکنیان تصحیح متن به وسیله گالوست تر مگردیچیان و استپان مالخاسیان، ترجمه و حواشی به زبان ارمنی نوین توسط باگرات اولوبابیان، ایروان: ۱۹۸۲.

۳ – غازار پارپتسی، همانجا، بخش ۱، فصل ۳۶، ص ۱۵۵-۱۵۴.

۴ – – این مطلب را واساک حاکم سیونیک خطاب به وارتان سپهسالار ارمنستان نوشته است. غازار پارپتسی، همانجا، ص ۱۹۷-۱۹۶ و وارتان و سپاه ارمن در دفاع از ارمنستان و مسیحیت با یزدگرد دوم شاه ساسانی در نبرد بودند. (نبرد سال ۴۵۱م.)

۵ – همانجا، ص ۳۲۳-۳۲۲.

۶ – سبئوس (Sebeos)، تاریخ، به کوشش گ. و. آبگاریان، ایروان: ۱۹۷۹.

۷ – همانجا. فصل ۲، ص ۵۴.

۸ – همانجا، فصل ۸، ص ۶۶.

۹ – همانجا، فصل ۸، ص ۶۷.

سبئوس در فصل ۹ کتاب خود قوم هون را جزو اقوام قفقاز تلقی نموده است[۱]. و در بخشی دیگر سخن از دست یازی به گنج برای اجیر نمودن جنگجویان هون برای تسخیر ارمنستان به میان می آورد[۲].

در جایی دیگر سبئوس به پادشاه کوشان اشاره می کند که وستام به اطاعت خود درآورده بود[۳].

سبئوس در فصل ۲۴، به ترکستان اشاره می کند:

«اسیرانی از ارمنستان در این سرزمین بودند و در مرز بیابان بزرگ اقامت داشته که از ترکستان تا دلهاستان[۴] گسترش داشت».

در جایی دیگر نیز به کوشان و ترکستان اشاره می کند:

«در آن هنگام شاهان کوشان از خاقان بزرگ، یعنی شاه نواحی شمالی یاری خواستند. و ۳۰ بیور (معادل ۳۰۰،۰۰۰) نفر به حمایت از آنان از رود وهروت(Vehrot) گذشته نزد آنان آمدند، این رود از ترکستان و از سرزمین اویغات (اویلات) سرچشمه می گیرد...»[۵].

موسس کاغانکاتواتسی[۶] یکی از چهره های درخشان تاریخنگاری ارمنی در سده ۷م. به شمار می رود. از او اثری تحت عنوان «تاریخ سرزمین ارّان»[۷] به جا مانده است. او در فصل ۴۱ از کتاب دوم خود به گرویدن هون ها به کیش مسیحی به وسیله اسقف اسراییل، ویران کردن معابد و استقرار چلیپای مسیح اشاره می کند. حاگم آنان «آلپیلوتول»[۸] با تاسی از سخنان خداوندی اسقف به مسیحیت گروید و با برخورداری ار مهر و محبت مسیح به انجام کارهای نیک همت می گمارد و :

«با پشتیبانی از ایمان مسیحی دلاوری های بسیاری انجام داد و در شجاعت و دلاوری نام و آوازه بزرگی بدست آورد و دلاوری های بسیاری نیز نزد خاقان خزر ترکستان[۹] از خود نشان داد. خاقان نیز تحت تاثیر کارهای او به او مهر ورزید و دختر خود را به ازدواج وی گمارد...»[۱۰]

تاریخنگار در فصل دیگر کتاب خود بارها به هون ها اشاره می کند و نظر او قوم خزر بوده است.[۱۱]

آنانیا شیراکاتسی[۱۲] ریاضی دان، جغرافی دان و دانشمند ارمنی سده هفتم میلادی مولف «آشخاراتسویتس»[۱۳] که اثری در باب جغرافیای سرزمین های جهان در دوره باستان است، در همین اثر در چند جا به هون ها و نیز سرزمین اسکیوت ها (ترکستان) اشاره دارد که در سطور زیر به آنها می پردازیم[۱۴].

---

[۱] – سبئوس، همانجا، فصل ۹، ص ۷۰ رابرت تامسون که کتاب سبئوس (به کوشش آبگاریان) را به انگلیسی ترجمه نموده است، این بخش را ترجمه نکرده و جا انداخته است. (تامسون، چاپ دانشگاه لیورپول، سپتامبر ۱۹۹۸، ص ۱۱).

[۲] – همانجا، فصل ۱۶، ص ۸۷ و ۸۸

[۳] – همانجا، فصل ۲۵، ص ۹۷.

[۴] – دلهاستان را دهستان، (ماراکوارت) ملحستان (ک. بالکانیان) تفسیر نموده اند.

[۵] – همانجا، فصل ۲۸، ص ۱۰۳-۱۰۲.

[۶] - Movses Kaghankatvatsi.

[۷] – موسس کاغانکاتواتسی، تاریخ سرزمین ارّان (آغوانیک)، ترجمه، پیشگفتار و تحشیه، واراگ آراکلیان، ایروان: ۱۹۶۹. (ترجمه از ارمنی قدیم یا گرابار به ارمنی نوین). متن ارمنی قدیم (گرابار) در سال ۱۹۳۸ با پیشگفتار و بررسی واراگ آراکلیان در ایروان چاپ شد.

[۸] - Alpilutver.

[۹] – ترکستان به عنوان نام مکانی نامشخص، سرزمین های بیابانی وسیع آسیای میانه امروزی تلقی می گردید.

[۱۰] – موسس کاغانکاتواتسی. همانجا، فصل ۴۱، کتاب دوم، ص ۱۹۴-۱۹۳.

[۱۱] – همانجا. فصل ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵ کتاب دوم و غیره.

[۱۲] - Anania Shirakatsi.

[۱۳] - Ashkharatsuyts (به معنی جهان نما)

[۱۴] – دو جلد از چهار جلد آثار کامل آنانیا شیراکاتسی تا کنون توسط نگارنده سطور به فارسی ترجمه و چاپ شده است و دو جلد بعدی نیز در آینده منتشر خواهند شد.

شیراکاتسی سراسر کره زمین را به سه قاره تقسیم کرده است: اروپا، لیبی و آسیا[۱]. در بخش مربوط به آسیا ضمن برشمردن بسیاری از شهرها، رودها، دشت ها، سرزمین ها، کوه ها و اقوام به قوم مازگوت یا ماساژت و پادشاهی هون ها می پردازد:

«... از این جا به سمت شمال، در دشت موسوم به وارتان، مردمان مازکوت زندگی می کنند که زیستگاه آنان تا دریای کاسپین ادامه دارد و به رشته کوه های قفقاز منتهی می گردد جایی که برج و باروهای دربند[۲] بنا شده است، یعنی دروازه حامی شهر چورا[۳] با دژی عظیم بنا شده درون دریا. در شمال باروهای (دربند) در ساحل دریا پادشاهی هون ها واقع است، و اما از سوی غرب، در نزدیکی کوه قفقاز، شهر وارچان[۴] همین هون ها و شهرهای چوندارس[۵] و مسندو[۶] قرار دارند...»[۷]

در ادامه همین جملات آنانیا شیراکاتسی به سرزمین اسکیوتیا و سارماتیا اشاره دارد که سرزمین ترکستان امروزی تلقی می گردند:

«... در شرق تا رود تالد[۸] قوم ساویر[۹] زندگی می کند. این رودخانه سارماتیای آسیایی را از سرزمین اسکیوت ها جدا می کند. ساکنان این جا مردمان آپاختار[۱۰] یا [ساکنان] ترکستان هستند. پادشاه آنان خاکان است، که سرور و رهبر خزرهاست، اما همسر پادشاه یا شهبانو خاتون[۱۱] از نژاد باسیل[۱۲] می باشد»[۱۳]

آنانیا شیراکاتسی در بخش آغازین «جهان نما» به هفت کمربند آب و هوایی زمین می پردازد:

«از هفت کمربند آب و هوایی زمین، نخستین آنان خط نصف النهار جنوبی است و شش دیگر عبارتند از: دومی از سرزمین سیونیا[۱۴] می گذرد و طول آن ۱۳/۵ و یک سوم ساعت است. سومی از اسکندریه و نیم ساعت بیشتر از قبلی همچون دیگران است، چهارمی از روی رودوس[۱۵] می گذرد. این یکی میانه همه است و برای اندازه گیری و سنجش اهمیت دارد. پنجمی از روی روم می گذرد، ششمی از قسطنطنیه رد می شود و هفتمی از روی اسکیوتیا . سراسر زمین بدین شیوه تقسیم بندی می شود»[۱۶].

شیراکاتسی در بخش دیگری از جهان نما دریاهای مهم را بر می شمارد و سومین دریا را دریای ورکان[۱۷] می داند. او اسکیوتیا و سرزمین مردم آپاختار را با ترکستان مصادف می داند:

«سومین دریا، دریای ورکان است که به دریای کاسپین نامزد است. این دریا از رودخانه های ارس تا کورا و از آنجا تا دهانه رودخانه پاولیتمیتیوس[۱۸] امتداد دارد. این دریا دارای ۲۳ رود است.

---

[۱] – مجموعه آثار آنانیا شیراکتسی، ترجمه و حواشی توسط پروفسور آشوت آبراهامیان، ایروان: ۱۹۷۹، ص ۲۶۸.

[۲] - Darband.

[۳] - Tchora.

[۴] - Varachan.

[۵] - Chundas.

[۶] - Msendu.

[۷] – آنانیا شیراکاتسی. همانجا، ص ۲۸۸.

[۸] - Tald.

[۹] -Savir.

[۱۰] -Apakhtar.

[۱۱] - Khatun.

[۱۲] - Basil.

[۱۳] – آنانیا شیراکاتسی. همانجا، ص ۲۸۸.

[۱۴] - Siunia.

[۱۵] - Rodos.

[۱۶] – آنانیا شیراکتسی. همانجا، ص ۲۵۹.

[۱۷] - Vrkan.

[۱۸] - Pavlimitios.

دریای ورکان با سرزمین های زیر همجوار است: از سوی غرب با هایک یا ارمنستان بزرگ، از سوی شمال غرب با اران تا دهانه رود کسیوس[۱] و سرزمین ماسکیوت ها[۲]. رودهای گراس[۳]، تسونداس[۴]، آلانداس[۵] و ودون[۶] به آنجا می ریزند. در نزدیکی دهانه این رودها اقوام هم نام زندگی می کنند. این رودها از کوه های قفقاز سرچشمه گرفته به دریای کاسپین می ریزند. در سرزمین موسوم به اسکیوتیا در همسایگی چهار رودخانه هم نام، چهار گروه قومی زندگی می کنند که آپاختار ها هستند.

دریای کاسپین از سوی شمال غرب با سرزمین اسکیوتیا همجوار است و تا دهانه رود تارا[۷] کشیده می شود و فکر می کنم یمات[۸] باشد و دهانه رودهای ریموس[۹]، دکسی[۱۰] و ایاکسارتیا.[۱۱]»[۱۲]

بر پایه شیراکاتسی آسیای سارماتیایی دارای ۴۶ سرزمین قومی بود.

«... در شمال، در نزدیکی سرزمین ناآشنا سارمات های پادشاهی و سارمانهای اسب خور ساکن هستند و اما در نزدیکی دهانه رودخانه تانائیس[۱۳] نژادهای پیشین و نژاد کغارج[۱۴] زندگی می کنند. سپس اهالی سیوراک[۱۵] و اهالی ناحیه میتریداتنه[۱۶] استقرار دارند. در غرب کوه های شانتایین[۱۷] قوم آمازون[۱۸] اسکان دارند که زنان جنگجو هستند. زیستگاه آنان تا رود موسوم به را[۱۹] امتداد دارد که با دو شعبه خود از سرزمین ناآشنای شمال سرچشمه می گیرند و سپس به یکدیگر پیوسته تا کوه های زیاکان[۲۰] می رسند و یکی از جویبارهای رود تانائیس را رها می کنند که به دریاچه مئوتیس[۲۱] می ریزد. جویبار به سوی شرق متمایل شده تا کوه های شانتایین می رسد، جایی که دو رودخانه به یکدیگر می رسند و از یک کوه شمالی سرچشمه می گیرند که ریمیکا[۲۲] نام دارد و رودخانه را به به هفتاد جویبار تقسیم می کنند که ترک ها[۲۳] آن را رود آتل[۲۴]. در این رودخانه جزیره ای وجود دارد که قوم موسوم به باسیل وارد شده و اسکان یافته است تا از حملات اقوام قوی خزر و بوشخار[۲۵]

---

۱ - Kesios.

۲ - ماساژت ها.

۳ -Gerras.

۴ - Tsondas.

۵ - Alandas.

۶ - Vodon.

۷ - Tara.

۸ - Yemot.

۹ - Rimos.

۱۰ - Deksi.

۱۱ -Iaksartia.

۱۲ - شیراکاتسی. همانجا، ص ۲۶۷.

۱۳ - Tanayis.

۱۴ - Kegharj.

۱۵ - Syurak.

۱۶ - Mitridatene.

۱۷ - Shantain.

۱۸ - Amazon.

۱۹ - Ra.

۲۰ - Ziakar (اسبان)

۲۱ - Meotis.

۲۲ - Rimika

۲۳ - شیراکاتسی از واژه قوم ترک استفاده کرده است.

۲۴ - Atl

۲۵ - Bushkhar

در امان باشند که برای گذران زمستان به شرق و غرب می آیند و اسکان می یابند. (این جزیره) جزیره سیاه نام دارد و آن به علت جمعیت کثیر قوم باسیل و انسان ها و حیواناتی که سیاه به نظر می آیند چنین نامیده می شود. بدین علت هم بطلمیوس این جزیره را با نام گراو[۱] یاد کرده است.

شعبه های رود آتل جزیره یاد شده را دور زده دگر بار به یکدیگر می پیوندند و به دریای کاسپین می ریزند و سرزمین های سارمانیا و اسکیوتیا را از هم جدا می سازد...»[۲]

«سی و چهارمین سرزمین آسیا اسکیوتیا نام دارد که از رودخانه آتل آغاز شده با کمی تمایل تا جنوب شرق و تا کوه یماون[۳] امتداد دارد که اسکیوتا را به دو نمی تقسیم می کند یعنی سرزمین آپاختار ها که ترکستان باشد. در شمال با سرزمین ناآشنا، در غرب با سرزمین سارماتیا در نزدیکی رود آتل، اما در جنوب با دریای ورکان[۴] با ساکنان آریایی و هندی در نزدیکی رشته جنوبی کوه یماون و از اینجا تا کوه یماون که همچنان اسکیوتیا را از هندوستان جدا می سازد. از شرق با چین همسایه است. در اسکیونیا ۴۳ قوم زندگی می کنند که یکی از آنها ماهی خور دیگری شیرخوار، دیگری گروه قومی هریبالی[۵] که در سرزمین هریاو[۶] ساکن هستند و پارسیان آن را از آنان متصرف شده اند. در این جا گروه های قومی دیگری هم زندگی می کنند و دارای نام های وحشی هستند و در این جا شایسته نیست آنها را نام ببرم زیرا با نام آنها آشنا نیست، غیر از قوم بوشخ[۷] که در این سرزمین زندگی می کند. اسکیوتیا دارای کوه ها و دشت ها، بیابان ها و نواحی خشک است. دارای پنج ناحیه یا استان است: سغد که سگستان[۸] است، دیگری ساکن[۹]. در این دو ناحیه ۱۵ گروه قومی ثروتمند، کاسب و بازرگان زندگی می کنند که در میان ترکستان و سرزمین آریایی تا رشته کوه های یماون ساکن هستند که طولانی تر و بلندتر از همه کوه های دیگر است که شکل آن همانند پرگار یا حرف ل ارمنی است»[۱۰].

غوند یرتس[۱۱] تاریخنگار نامی ارمنی در سده ۸ متولد و وفات نمود. او صاحب کتاب «تاریخ» است. رای بر این است که او در ناحیه گوغتن ارمنستان باستان که تقریبا معادل نخجوان امروزی است زیسته است. احتمالا به قسطنطنیه نیز سفر کرده است زیرا در آنجا با مکاتباتی آشنا شد، که آنها را در کتاب خود جای داده است.

تاریخ غوند از سال ۶۶۱م. آغاز می گردد، زمانی که امویان به حکومت رسیدند. آگاهی او در باره تصرف نهایی ارمنستان توسط خلفای عرب دارای اهمیت ویژه ای است. او به تفصیل لشکرکشی های محمد بن مروان سردار عرب را در آخر سده ۷م. و جنگ های طولانی او در ارمنستان و کشورهای همسایه ارائه می دهد. در اثنای تاخت و تازهای عربان، تاریخنگار به جنگ های آنان در سرزمین هون ها[۱۲] می پردازد و در بخشی دیگر چنین می نویسد:

---

۱ - Grav.

۲ - شیراکاتسی. همانجا، ص ۲۸۷-۲۸۶.

۳ - Yemavon.

۴ - Verkan-، یا دریای کاسپین، دریای مازندران، دریای خزر.

۵ - Heriba.

۶ - Heriav.

۷ - Bushkh.

۸ - Sagastan.

۹ - Saken.

۱۰ - شیراکاتسی. همانجا، ص ۳۰۸-۳۰۵. حرف ل ارمنی اینگونه L است.

۱۱ - Ghevond Yerets.

۱۲ - غوند. تاریخ. فصل ۱۲، ترجمه و تحشیه و پیشگفتار، پروفسور آرام غوندیان. ایروان: ۱۹۸۲. ص ۴۴.

«در آن هنگام باز هم مشکلاتی در نواحی شمالی پدید آمد، زیرا پادشاه خزرها که خاقان نامیده می شد وفات یافت. مادر او که پارسبیت[۱] نام داشت با مشاهده این واقعه به سرداری بنام تارماچ[۲] فرمان دا تا سپاهی بزرگ فراهم نموده به سرزمین ارمن لشکر کشی کند. سپاه گران آنان از طریق سر زمین هون ها و دروازه چورا و سرزمین مزکوت[۳] به استان پایتاکاران[۴] ارمنستان تاختند و از رود ارس گذشته شهرهای آرتاوت و گنجه، قریه آتشیباگوان، اسپاتار پیروز و هرمزد پروز[۵] را ویران نمودند...»[۶]

او در بخش دیگر به لشکرکشی مردان در سرزمین هون ها می پردازد:

«سپس با سپاهی گران، مردان فرزند محمد، آشوت شاهزاده ارمن و حکام ارمنی و سواره نظام آنان را با خود برداشته به سرزمین هون ها تاخت»[۷].

غوند در بخش های دیگر نیز به تاخت و تازها در سرزمین هون ها اشاره می کند.

از سده های میانه نخستین کتاب «تاریخ» نگاشته زنوب گلاک[۸] و هونان مامیکنیان[۹] به ما رسیده است که به «تاریخ تارون»[۱۰] اشتهار دارد. این اثر به تاریخ سده ها ۹-۷م. مربوط است.

نگارنده به لشکر کشی «عبدالرحیم، خواهر زاده محمد» پرداخته عربان را «تاجیک» و کشورشان را تاجیکستان می نامد. لذا باید تاکید کرد منظور از این نام ها اقوام ترک و سرزمین آنان نیست و این واژه ها با معنی اصلی خود از زبان فارسی میانه یا پهلوی یعنی تازی و عرب سرچشمه می گیرند[۱۱].

هوانس دراسخاناگردتسی[۱۲] یکی از چهره های نامی سیاسی و فرهنگی ارمنستان در سده های میانه بشمار می رود. او در اثنای سالهای ۸۵۰-۸۴۵ م. در قریه دراسخاناگرد در استان آرارات ارمنستان متولد شد. زندگی او در زمان سلطه خلفای عرب سپری شد اما در این مدت در اثر جنگ های بیزانس-عرب، تضعیف اداری حکومت عرب و بویژه در اثر مبارزات استقلال طلبی و آزادیبخش ارمنیان حکومت عرب ها رو به افول نهاد. او پیش از انتخاب به عنوان جاثلیق یا رهبر کل کلیسای ارمنی دائما تحت تعقیب حکام عرب بود. از او دو اثر به جا مانده است یکی جزوه کوچکی در باره رهبران کلیسای ارمنی از گریگور روشنگر تا زمان او و دیگری تحت نام «تاریخ ارمنیان»[۱۳]. این تاریخ شامل دوران افسانه ای تشکیل ملت ارمن تا زمان او در سال ۹۲۴م. است[۱۴]. ترجمه متن ارمنی کلاسیک یا قدیم یا گرابار به ارمنی نو توسط گ. ب. توسونیان صورت گرفته است.

---

۱ - Parsbit.

۲ - Tarmach.

۳ - Mezkut(ماساژت)

۴ - Paytakaran

یکی از استان های ۱۵ گانه ارمنستان بزرک که معادل جمهوری آذربایجان امروزی و بخش شمالی استان آذربایجان شرقی ایران است.

۵ - همانجا. فصل ۱۸، ص ۸۷.

۶ - این قریه ها در بخش جنوبی پایتاکاران، جنوب رود ارس واقع بودند.

۷ - همانجا. فصل ۲۲، ص ۹۶.

۸ - Zenov Glak.

۹ - Hovhan Mamikonian.

۱۰ - هوهان مامیکنیان. تاریخ تارون. ترجمه و پیشگفتار و تحشیه توسط وارتان وارتانیان، ایروان: ۱۹۸۹.

۱۱- همانجا. ص ۱۱۴-۱۱۳.

۱۲ - Hovhannes Draskhanagerdtsi.

۱۳ - هوانس دراسخاناگردتسی. تاریخ ارمنیان. تفلیس: ۱۹۲، نسخه خطی تهیه شده توسط هاکوپ یرتس به سال ۱۶۸۹ تحت شماره ۱۸۹۵ در کتابخانه نسخ خطی مسروپ ماشتوتس موسوم به ماتنادران ایروان محفوظ است.

۱۴ - هوانس جاثلیق دراسخاناگردتسی. تاریخ ارمنیان. ترجمه ارمنی نو و تحشه توسط گ.ب. توسونیان. ایروان: ۱۹۹۶.

جاثلیق هوانس در بخشی از تاریخ خود به چهره مشهور نظامی و سیاسی ارمنستان یعنی سمبات باگراتونی و فرماندهی او در جنگ های گوناگون برای شاهنشاهی ساسانی و خسرو پرویز می پردازد. او چنین می نویسد:

«آنگاه که خسرو به تخت پادشاهی رسید، در این زمان سمبات باگراتونی دلاور جنگ های سختی با دشمنان او انجام داد و با شجاعت همه آنها را شکست داد و پادشاه را پشتیبانی استوار گردید. خسرو در باره او در شگفت می ماند و بیش از پیش به او مهر می ورزد و هدایای بسیار به او پیشکش می کند. خسرو مرزبانی (حکومت) فرغانیه را به او می سپارد. سمبات رهسپار آن دیار می گردد و اسیران ارمنی را که در بیابان بزرگ ترکستان اسکان داشتند که سگستان نام داشت ، می یابد. ارمنیان زبان خود را فراموش کرده کتابت آنان بسیار تضعیف شده بود. اینان با دیدن سمبات شادمان می شوند و به فرمان او اینان دگربار زبان و کتابت ارمنی را فرا می گیرند و به کیش اصلی خود باز می گردند...»[۱].

تاریخنگار در بخش دیگری به گردآوری سپاه توسط امیر عرب از جمله سواره نظامی از عربستان و ترکستان می پردازد.[۲]

قابل ذکر است که تاریخنگاران ارمنی گهگاه، عرب ها را تاجیک و عربستان را تاجیکستان یاد کرده اند.

نیز قابل ذکر است در تاریخ ارمنیان چندین سمبات از خاندان باگراتونی وجود داشت. سمبات یاد شده سردار نامی ارمنستان بود که در اثر سیاست تضعیف ارمنستان توسط بیزانس همراه سپاه خود به آن دیار فرا خوانده شد اما در بند قیصر افتاد و مجبور به نبرد با شیر و حیوانات دیگر در میدان شهر شد. بعدها از بیزانس گریخت به ارمنستان رسید و سپس به خدمت پادشاه ساسانی در آمد و دلاوری های بسیار انجام داد.

خاندان حکومتی آرزرونی[۳] نقش به سزایی در تاریخ ارمنستان ایفا نموده است. توما آرزرونی[۴] تاریخنگار ارمنی نیمه دوم سده ۹م. و اوایل سده ۱۰م. به همین خاندان تعلق دارد. او یکی از چهره های نامی تاریخنگاری در عصر خود است. خانان آرزرونی در سده های ۱۰-۹ م. حکومت مستقل خود را تشکیل دادند. توما آرزرونی کتابی تحت عنوان «تاریخ خاندان آرزرونی»[۵] دارد که به سفارش گریگور-درنیک[۶] حاکم آرزرونی واسپوراکان (یکی از استان های ارمنستان) و فرزند او گاگیک آرزرونی[۷] پادشاه واسپوراکان نگاشته است. سفارش دهندگان از او خواسته اند تا تاریخ ارمنیان را از آغاز تا عصر خود بنویسد.

توما آرزرونی در اثر خود در چند نوبت از ترکستان و قوم کوشان یاد می کند:

---

[۱] - همانجا. ص ۷۳-۷۲. این مطلب را تارخنگاران دیگر ارمنی از جمله ساموئل آنتسی Samvel Anetsi و مخیتار آیریوانتسی Mekhitar Ayrivanetsi در آثار خود نقل کرده اند.

[۲] - همانجا. ص ۳۲۷-۳۲۶.

[۳] - Ardsruni.

[۴] - Tovma Ardsruni.

[۵] - توما آرزرونی و بی نام، تاریخ خاندان آرزرونی، ترجمه به ارمنی نوین، پیشگفتار و تحشیه توسط ورژ وارتانیان، ایروان: ۱۹۷۸. همین کتاب توام با متن ارمنی کلاسیک یا گرابار در سال ۱۹۸۵ نیز منتشر شده است. ما متن ۱۹۷۸ را مورد استفاده قرار داده ایم.

[۶] - Grigor-Derenik.

[۷] - Gagik Ardsruni.(پادشاه از ۹۰۸م.)

«... از مرگ اسکندر [مقدونی] ۶۰ سال می گذشت تا این که پس از غیبت حکومت در ارمنستان و ایران، آرشاک[۱] دلیر بر مادها، پارسیان، مصریان و ایلامیان[۲] در شهر بلخ حکومت نمود»[۳].

در مناسبتی دیگر:

«آنگاه که آرشاک به جنگ با مقدونیان پرداخت، کورش دلاوری های فراوان از خود نشان داد. او با شجاعت خود حتی از آرشاک پارتی و دلاوران کوشانیان[۴]، مادیان و ایلامیان پیشی گرفت...»[۵].

در جایی دیگر:

«و اما شاه پارسیان برای جنگ با کوشانیان به دروازه یا گذرگاه چورا[۶] رفته بود، لذا سرزمین ارمنستان از حملات چپاولگران پارسی مصون مانده بود...»[۷].

در بخش دوم یا کتاب دوم این اثر توما آرزرونی در فصل سوم به چگونگی سقوط سلسله پادشاهی ساسانی می پردازد. او پادشاهی ساسانی را بی حرمت و ناشایست می نامد:

«هرمزد پادشاه پارسی که از خاندان ساسانی بود، در سال هشتم موریق قیصر بیزانس، به دست نزدیکانش کشته شد. خسرو فرزند خردسال او صاحب تاج و تخت گردید. شخصی بهرام مهروندک[۸] نام که حاکم نواحی شرقی بود، صاحب نیرویی گران بود، شجاعانه سپاه تدالیان[۹] را در هم شکست، بلخ و سراسر سرزمین کوشانیان را تا واهرود[۱۰] و آن سوتر تصرف نمود».

توما در مورد یزدگرد ساسانی و چگونگی فرار و کشته شدن او چنین می نویسد:

«یزدگرد از (عرب ها) فرار نمود و به سوی سرزمین کوشانیان گریخت اما نتوانست نجات یابد زیرا در این جا سپاه او نابود گردید. او به میان سپاه تدالیان پناهنده شد که به کمک او آمده بودند. اما به فرمان اسماعیلیان پس از ۲۰ سال پادشاهی کشته شد.»[۱۱].

توما آرزرونی در کتاب سوم خود به ترکستان اشاره می کند:

«آنگاه پادشاه فرمان هایی صادر کرد و توسط چاپارهای تیزپا به سراسر نواحی تحت حکومتش، آسورستان، بابل، ترکستان و خوزستان، مادیان، ایلامیان و مصریان، نواحی داخلی عربستان تا مرزهای سگستان، به سپاهیان آن نواحی، استانداران، شهرداران، هزاربدان، حاکمان، بزرگان فرستاد و از آنان خواست به پایتخت پادشاه[۱۲] حاضر شوند»[۱۳].

در جایی دیگر از تاخت و تاز چپاولگران پارسی سخن می گوید:

«پس چپاولگران پارسی از اقوام و شهرهای مختلف، از ماد، پارس، ایلام، خوزستان، کرمان، مغان، ترکستان[۱۴]، خراسان ناگهان به قریه جواش رسیدند. کلیساها، معابد مسیحیان را ویران کرده و به آتش کشیدند، کشیشان، پیرمردان و پیرزنان را به قبل رساندند و جوانان و دختران باکره را به اسارت برده دارایی های آنان را به غنیمت بردند...».

---

[۱] – آرشاک یا اشک بنیانگذار سلسله اشکانی در ایران، حکومت او ۲۴۸–۲۵۰پ.م..

[۲] – منظور توما آرزرونی و بطور کلی تاریخنگاران ارمنی از ایلامیان بلخ همانا اقوام ترک سلجوقی است.

[۳] – توما آرزرونی. همانجا، ص ۶۵.

[۴] – کوشانیان جزو اقوام هون بودند و در ناحیه باکتریا در آسیای میانه و نواحی هم جوار می زیستند.

[۵] – همانجا، ص ۶۵.

[۶] – گذرگاه چورا یا سنگر چورا به گذرگاه دربند اشاره دارد.

[۷] – همانجا، ص ۹۹.

[۸] – بهرام چوبین، که برعلیه هرمزد چهارم ساسانی قیام کرد و خود را شاهنشاه اعلام نمود. (۵۹۱–۵۹۰م.)

[۹] – تدالیان، قومی بودند که در آسیای میانه حکومتی قدیمی داشتند و ساکنان باکتریا (باختر) بودند.

[۱۰] – واهرود یا وهرود معروف به اوکسوس و به عربی جیحون یا آمودریا در آسیای میانه. این نام به فارسی بهرود یا رودخانه خوب است.

[۱۱] – همانجا، ص ۱۲۲.

[۱۲] – منظور تیسفون است.

[۱۳] – همانجا، ص ۱۴۱.

[۱۴] – تاریخنگاران قدیم با ذکر نام ترکستان، سرزمین های آسیای میانه را مورد نظر داشته.